

Tasavvuf'ta "Fakr" ve "Gınâ" Tartışmasına Dâir Bir Risâle: İbrahim Fasîh el-Haydarî'nin *Şifâü'l-milel 'an dâi'l-kesel* İsimli Risâlesinin Mehmed Zihni Efendi Tercümesi

Ahmet Turan Arslan*

Mustafa Özsaray**

Öz

İbrahim Fasîh el-Haydarî (ö. 1300/1882), Nakşibendiyye tarikatına mensup Osmanlı âlim, ârif ve ediplerinden biridir. İslâmî ilimlerin yanı sıra edebiyat ve tarih alanlarında da çalışmaları bulunan Fasîh el-Haydarî, bu özelliği sebebiyle sosyal meselelerin çözümü için de gayret göstermiştir. Bu makale içerisinde neşredebdiğimiz *Şifâü'l-milel 'an dâi'l-kesel* isimli risâlesi onun bu yönünü ortaya koymaktadır. Risâlede, Müslüman milletlerin geri kalış sebebi olan tembellik problemini ele almakta ve bu problemin çaresi olarak çalışmanın önemi üzerinde durmaktadır.

İbrahim Fasîh el-Haydarî'nin risâlesinin neşri vesilesiyle hazırladığımız bu makale bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte, müellif hakkında kısa bilgi verdikten sonra risâlenin yazılma amacı ve öneminden bahsettik. Ayrıca Arapça aslıyla beraber

* Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri, İstanbul/Türkiye, atarslan@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5578-2183.

** Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri, İstanbul/Türkiye, mozsaray@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0001-7148-3757.

Türkçe tercümeyi muhtevî nüshanın nerede bulunduğunu açıkladık. Birinci bölümde risâlede ele alınan konuları ana hatlarıyla değerlendirdik. İkinci bölümde ise risâlenin Mehmed Zihni Efendi (ö. 1913) tarafından yapılan Türkçe tercümesini tahkikli olarak neşrettik. Yaptığımız neşirde basit transkripsiyon usulünü uyguladık. Buna göre Arapça ve Farsça kelimeleri orijinal haliyle yazdık. Türkçe kelimeler ve eklerin ise günümüzde kullanılan şekillerini tercih ettik. Risâlede müellifin çeşitli eserlerden yaptığı alıntılarının kaynaklardaki yerlerini tespit edip bunları dipnotlarda gösterdik.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, fakr, gınâ, tembellik, tevekkül, İbrahim Fasîh el-Haydarî, Mehmed Zihni Efendi.

A Treatise on the Debate on “Poverty” and “Wealth” in Sufism: Mehmet Zihni Efendi’s Translation of İbrahim Fasîh el-Haydarî’s Treatise Called *Şifâü’l-milel ‘an dâi’l-kesel*

Abstract

İbrahim Fasîh el-Haydarî (d. 1300/1882) is one of the Ottoman sûfî scholars belonging to the Naqshbandiyya order. Fasîh el-Haydarî has works in the fields of Literature and History. Hence, Fasîh el-Haydarî also strived to solve social problems. His treatise titled *Şifâü’l-milel ‘an dâi’l-kesel* reveals this aspect of Fasîh el-Haydarî. In the treatise, he dealt with the problem of laziness, which was the reason for the backwardness of the Muslim nations, and the issue of work as a solution to this problem.

This article we prepared on Fasîh’s treatise consists of an introduction and two parts. In the introduction, after giving brief information about the author, we talked about the purpose of writing the treatise and its importance. We also explained where the copy containing the Turkish translation along with the Arabic original is located. In the first part, we evaluated the main points of the topics discussed in the treatise. In the second part, we published the Ottoman translation of the treatise made by Mehmed Zihni Efendi (d. 1913) as a critical edition. We applied the simple transcription method in our publication. Accordingly, we wrote the Arabic and Persian words in their original form. We preferred the current forms of Turkish words and suffixes. We identified the sources where the author quotes from various works and showed them in footnotes.

Keywords: Sufism, İbrahim Fasîh el-Haydarî, Mehmed Zihni Efendi, poverty, wealth, laziness, resignation.

Giriş

Şifâü'l-milel 'an dâi'l-kesel isimli risâlenin müellifi İbrahim Fasîh el-Haydarî h. 1235 (m. 1820) yılında Bağdat'ta doğmuştur.¹ O, risâlenin mukaddimesinde adını Seyyid Sıbgatullahzâde es-Seyyid İbrahim Fasîh el-Bağdâdî el-Haydarî şeklinde ifade etmiştir.² Bu ifadeden İbrahim Fasîh Efendi'nin seyyid olduğu, Bağdat'ta doğduğu, soyunun Haydarîlerden³ geldiği ve babasının isminin Sıbgatullah olduğu anlaşılmaktadır. Hicrî 3.07.1279 (m. 25.12.1862) tarihli bir belgede geçtiğine göre babası Seyyid Sıbgatullah, Şâfiî ulemâsından ve Bağdat müftülerindedir.⁴ İbrahim Fasîh Efendi hicrî 15.07.1280 (m. 26.12.1863) tarihli bir başka belgede es-Seyyid Fasîhu'l-Haydarî imzasını kullanmıştır.⁵ İbrahim Fasîh Efendi ile aynı sülâleden olan Osmanlı'nın son şeyhülislâmlarından Haydarîzâde İbrahim Efendi de (ö. 1931), onun amcaoğlu olduğunu bildirmektedir.⁶ İbrahim Fasîh Efendi'nin sülâle-i tâhireden, yani seyyid olduğuna dair arşiv kaydı da vardır.⁷

İbrahim Fasîh Efendi henüz çocukluk çağlarında iken Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye kolu kurucusu Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin (ö. 1247/1827) sohbetlerine katılmıştır. Kırk yaşlarına kadar dergâhta onun halifeleri ve diğer âlimlerin yanında ilim tahsilini sürdürmüştür.⁸

- 1 Ali Bulut, "Haydarî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt EK-1, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 549.
- 2 İbrahim Fasîh el-Bağdâdî el-Haydarî, *Şifâü'l-milel* 'an dâi'l-kesel, çev. Mehmed Zihni Efendi, Ahmet Turan Arslan Özel Kütüphanesi, s. 2.
- 3 Sünnî bir tarikat iken Şîlîği benimseyerek İran'da yönetimi ele geçiren Safevî Hanedanlığı'nın Şîlîği dayatması ve Sünnîlere uyguladığı baskı ve zulümden kaçıp Osmanlı idaresindeki Irak'a yerleşen aynı hanedana mensup Haydarî ailesi ve Irak'taki faaliyetleri için bkz. Abdulcebar Kavak, "Safevîlerin Şifleşirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 46, 2018, s. 37-54. Kendilerini ilme adayan bu ailenin ilmî birikimi, etkileri ve kurdukları medreselerdeki hizmetleri hakkındaki özet bilgi için bkz. Zeynelabidin Hüseyinî, "İbrahim b. Haydar'ın Abdurrahman Câmî Yorumu: er-Risâletü'l-Kudsîyyetü't-Tâhire bi-şerhi'd-Dürretü'l-fâhire", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfînûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Alimler, Müesseseler ve Fikirî Eserler, XVIII. Yüzyıl)*, ed. Ahmet Hamdi Furat - Nilüfer Kalkan Yorulmaz - Osman Sacid Arı, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2018, cilt 2, s. 137-141.
- 4 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A. MKT. NZD. 465/52.
- 5 BOA. MVL. 431/52.
- 6 Osman Atasoy, "Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri (1864-1931)", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, Mayıs 2020, s. 7.
- 7 BOA. A. MKT. NZD. 465/52.
- 8 Ali Bulut, *a.g.md.*, s. 549.

İbrahim Fasîh el-Haydarî, ilmî çalışmalarının dışında devlet vazifelerinde de bulunmuştur. İslâmî ilimlerin yanında modern bilimlerle de ilgili olması onun Maârif Nezâreti bünyesindeki Meclis-i Maârif azalığına tayinine ve mevleviyet pâyesi⁹ ile taltifine vesile olmuştur. Buna dair 17.04.1290 (14.06.1873) tarihli belgede fazilet ve kemal sahibi bir zat olan İbrahim Fasîh Efendi'nin altı ciltlik bir tefsir kitabı telif ettiği, incelenen birinci cildinin ilmî yetkinliğine delil olduğu, bunun dışında pek çok muteber eserinin bulunduğu belirtilerek Maârif Nezareti'nce kendisinden her şekilde, özellikle Arapça kitaplar ve nadir nüshaların tetkik ve tashihi işlerinde istifade edilebileceği görüşü üst makama arz edilmiştir.¹⁰ Bu mütalaa üzerine İbrahim Fasîh Efendi, ulûm-ı âliye ve edebiyenin mekâtîb-i umûmiyye ihtiyaçlarına göre tadrîs usûlünü kolaylaştırmak ve muteber kitapların tetkik ve tashihât işlerini yapmak vazifesiyle 2500 kuruş maaşla Meclis-i Maârif azalığına 12.05.1290 (8.07.1873) tarihli irâde-i seniyye ile tayin edilmiştir.¹¹

İbrahim Fasîh Efendi'nin telif ettiği tefsirinin adı yayınlayacağımız bu risâlede kısaca *Fasîhu'l-beyân* olarak geçmektedir. O, makalede ele aldığı bir konunun orada daha detaylı bir şekilde açıklandığını beyan etmektedir.¹² Tefsîrin tam adı *Fasîhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*'dır (Bağdat el-Evkâfu'l-âmmе Ktp., nr. 2322, 308 varak).¹³ Fasîh el-Haydarî'nin, Arap dili ve edebiyatı başta olmak üzere fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf, akaid, tarih, mantık, astronomi gibi alanlarda telif, şerh ve hâşiye türünde yetmişten fazla eser kaleme aldığı kaydedilmektedir.¹⁴ İbrahim Fasîh Efendi değişik ilim dallarında telif ettiği eserleri ile topladığı nadir eserleri vefatından önce vakfetmiştir. Bağdat'taki Hâlidîyye Tekkesi'nde kendi adını taşıyan kütüphanedeki eserleri Seyyid Ahmed b. İbrahim el-Hâlidî'nin eserleriyle birlikte Bağdat'ta 1928 yılında kurulan Mektebetü'l-Evkâfî'l-Âmmе'ye taşınmıştır.¹⁵

İbrahim Fasîh el-Haydarî'nin eserleri arasında bu makale kapsamında Mehmed Zihni Efendi tarafından yapılan tercümesini neşredeceğimiz *Şifâü'l-*

9 Osmanlı devlet teşkilatında üst seviyede kadılık payesi. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Lugatı*; <https://lugatim.com/s/MEVLEV%C4%B0YET> (Erişim Tarihi: 16.12.2024).

10 BOA. A. MKT. MHM. 456/84.

11 BOA. A. MKT. MHM. 458/30.

12 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 17.

13 Ali Bulut, *a.g.md.*, s. 549.

14 Eserlerinin listesi ve bunlar üzerinde yapılan ilmî çalışmalar için bkz. Ali Bulut, *a.g.md.*, s. 549-550.

15 Mahmûd Şükri el-Âlûsî, *el-Miskü'l-ezfer fî neşri mezâye'l-karneyni's-sânî 'aşer ve ş-şâliş 'aşer*, thk. Abdullah el-Cebbûrî, cilt 2, Beyrut, Dârü'l-Arabiyyeti'l-mevsûât, 1427/2008, s. 532-533.

milel 'an dâi'l-kesel isimli Arapça risâlesi de vardır. Risâle, Müslümanlara sirayet eden tembellik probleminin menşei, tezahürleri ve çözümüne dairdir. O, 19. yüzyılın çalkantılı döneminde yaşamış bir Osmanlı âlim ve ârifidir. İrân'dan Osmanlı topraklarına gelip yerleşen Haydarî ulemâ ve meşâyihinin ilmî ve irfânî mirasını tevarüs eden İbrahim Fasîh Efendi çağının mesuliyet sahibi âlimleri gibi sosyal meselelere duyarlılık göstermiştir. Bu mesuliyet gereği Müslümanlarda görülen tembelliğin doğurduğu olumsuz sonuçlara kafa yoran İbrahim Fasîh el-Haydarî, dünya ve ahiret saadeti için çalışmanın ve zenginleşmenin önemini ve bu saadete engel olan tembellik hastalığının sebepleri ve tedavisini ortaya koymak amacıyla bu risâleyi yazmıştır.

İbrahim Fasîh Efendi, *Milletlerin Tembellik Hastalığından Kurtulmasının Çaresi* şeklinde çevirisini yapabileceğimiz bu risâleyi yazma amacı ve usûlünü eserin mukaddimesinde şöyle açıklamıştır: “Günümüzde halkın çoğunluğu tembelliğin yayılmasıyla, mihneti defedip rahatlık ve saadet getiren servet elde etme işine girişmeyerek ve bu işe önem vermeyerek sadece kader ne ise o olur düşüncesiyle gıda ve geçim sebeplerinin en azıyla yetinmektedir. Bunlar Kur’ân’ın açık âyetlerinde zikredildiği üzere insanın çalışmakla yükümlü olduğunu ve servetin dünya ve ahiret bakımından saadet sebeplerinden bulunduğunu bilmemektedirler. Bundan dolayı ve ‘Dîn nasîhattır.’¹⁶ hadîsi gereğince bunca açık ve kesin emirlerden gafil olanlara öğüt olması için çalışmanın faziletlerini muhtevî bir risâle yazmak hatırıma geldi. Hemen Allah’ın tevfiğiyle ifadede orta yolu tutarak yazma işine başladım.”¹⁷

Yaptığımız ön çalışmalarda İbrahim Fasîh Efendi’ye ait risalenin müellif nüshasının nerede bulunduğu veya risalenin yayımlandığına dair bir bilgiye şimdilik ulaşamadık. Arapça ve Osmanlı Türkçesi bir arada olan bir nüsha

16 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. el-Muğîreti'l-Cu'fî el-Buhârî, “İmân”, *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrut, Dârü't-Te'sîl, 1433/2012, s. 43; Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, “İmân”, *Sahîhu Müslim*, Beyrut, Dârü't-Te'sîl, 1435/2014, s. 47.

17 “Ekser-i 'avâm-ı ehl-i 'asr istilâ-yı kesl ü tevânî seyyiesiyle mücib-i def'-i mihnet ve müeddî-i râhat u sa'âdet olan tahsil-i servet husûsuna kıyâm ve ihtimâm etmeyip mücerred muktezâ-yı kader kıyasıyla esbâb-ı tene'um ve ma'îşetin ekall-i kalîliyle iktifâ etmekte ve âyât-ı sarîha-i Kur'âniyye'de vârid olduğu vechile insanın sa'y ile me'mûr olduğunu ve servet ü sâmanın dünya vü âhirette a'zam-ı esbâb-ı sa'âdetten bulunduğunu bilmemekte olmalarıyla 'ed-dî-nü'n-nasîha' hadîs-i şerîfine binâen bunca evâmîr-i zâhire ve kâtî'adan gaflet üzere bulunanlara nasîhat olmak için kesb ü sa'yin beyân-ı fezâilini hâvî ve ol-bâbda vârid olan âyât-ı kerîme ve ehâdis-i Nebeviyye ve sâir âsâr-ı celîleyi muhtevî bir risâle tertîbi lâih-i hâtır olduğundan hemân bi-tevfikillâh-i teâlâ usûl-i ifâdede meslek-i mütevassita sâlik olarak şurû' eyledim.” (İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 3.)

Mehmed Zihni Efendi'nin metrukatı arasında çıkmıştır.¹⁸ El yazısı rik'a hattının kullanıldığı nüshada Arapça paragraftan hemen sonra Türkçe tercüme yer almaktadır. Bu da Mehmed Zihni Efendi'nin İbrahim Fasîh Efendi'nin risâlesini aslından paragraflar halinde alarak tercüme ettiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Arapça ve Osmanlı Türkçesi bir arada olan bu yazma nüshanın metni Mehmed Zihni Efendi'nin kendi hattıyla tertip edilmiştir diyebiliriz. Zaten metnin sonunda nüshanın kendisine ait olduğunu gösteren "El-abdü'l-müznübü'l-fakîr ilâ âlâi mevlâhü'l-ganiyyi Muhammed Zihni" şeklinde imzası mevcuttur. Nüshadaki tarih kaydına göre tercüme, 27 Safer 1293 (24 Mart 1876) tarihinde tamamlanmıştır.¹⁹ Mehmed Zihni Efendi tercümede risalenin Arapça başlığını tercüme etmeden kullanmıştır. Nüsha, dikişsiz defter şeklinde müteselsilen numaralandırılmış olarak 42 sahifeden oluşmaktadır. Bu sebeple yaptığımız neşirde nüshadaki sayfa numaraları esas alınmış, varak numarası gösterilmemiştir.

İbrahim Fasîh Efendi, İslâmî edebiyatta adet olduğu veçhile risâlesine besmele, hamdele ve salvele ile başlamaktadır. Risâle mukaddime, tenbîh ve hâtîme olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Mukaddimedede tembellik hastalığı probleminin kaynağı olarak gösterdiği Cebriyye anlayışını eleştirmiş ve bu kısımda kulun irâdesi ve kesbi konusunu Ehl-i sünnet itikadına göre açıklamıştır.²⁰ Tenbîh kısmında, âyet ve hadîslere yer verdikten sonra bunların tefsir ve yorumlarını yapmış, kesbin ve zengin olmanın faziletini açıklamıştır.²¹ Hâtîme kısmında ise peygamberler, ashâb-ı kirâm ve sûfilerin zenginlerinden örnekler vermiştir.²²

Risâle Nakşibendî âlimlerinin sadece ferdî olarak ruhsal arınma ile yetinmeyip sosyal meselelere çözüm üretme gayreti içinde olduklarını gösteren tarihî bir vesikadır. Bu açıdan oldukça önemlidir. İbrahim Fasîh'in servet elde etmenin utanılacak, çekinilecek ve kaçınılacak bir davranış biçimi olmadığını, aksine bunun dünya ve ahiret açısından saadeti sağlayan faziletli bir iş olduğunu âyet ve

18 Mehmed Zihni Efendi'nin metrukatı arasında 2009 yılında bulduğum ve özel kütüphanemde bulunan bu yazma nüshayı neşre hazırladığımızı daha önceki bir çalışmamda (Ahmet Turan Arslan, "Mehmed Zihni Efendi'nin İcâzetnâmesi ve Hocası Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, no. 21, 2023, s. 343.) belirtmiştim. (Ahmet Turan Arslan). Bu makale içerisinde neşrettiğimiz risalenin ismi Mehmed Zihni Efendi'nin eserleri arasında zikredilmemiştir. (Bkz. Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi: Hayatı Şahsiyeti Eserleri*, İstanbul, İfay Yayınları, 1999; Hulusi Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003, s. 542-543.

19 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 41.

20 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 3-8.

21 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 8-33.

22 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 33-41.

hadîslerden delil getirerek ortaya koyması yaşadığı asırdaki Müslümanlarda bir zihniyet devrimi oluşturma çabasıdır.

Onun yaşadığı dönemden günümüze Müslüman milletlerde iktisadî anlamda ferdî ve içtimaî büyümenin önemi epeyce farkedilmiş ve zengin batılı devletlerle rekabet edebilmek için aradaki farkın kapatılmasına dönük girişimler artmıştır. Bunun farkında olan batılı sermaye çevreleri siyaseti paranın gücüyle kontrol ettiklerinden her fırsatta bu rüzgârı tersine çevirmeye çalışmaktadırlar. Günümüzde bazı olumsuz ve istisnâ örnekleri öne çıkararak Müslümanlar arasında görülen zenginleşmenin yerilmesi, yine Müslümanlar arasında faaliyet gösteren dernekler, vakıflar, cemaatler ve tarikatların siyasî ve iktisadî hayatta yer almamaları görüşü Müslümanları fakirlik ve miskinlik bataklığına düşürmeye ve dolayısıyla onları rahatlıkla yönetilebilir kalabalıklar olmaya sevk etme düşüncesinin bir ürünüdür.

"Günümüzde hâlâ fakirlik mi zenginlik mi iyi?" gibi tartışmalar zihinlerdeki kargaşanın büyüklüğünü göstermektedir. Bununla birlikte fert ve toplumun refah ve mutluluğu için ticaret, sanayi ve üretimin değerinin farkedilmesinin yanında zenginleşmenin getirdiği dünyevîleşme eğilimleri sonucunda ortaya çıkan ahlâkî erozyon zihinlerde haklı olarak yeni soruların oluşmasına yol açmaktadır.

1. Risâlenin Konusu

"Fakr (fakirlik) ve ginâ (zenginlik) nedir ve hangisi diğerinden faziletlidir?" konusu üzerindeki tartışmalar İslâm'ın ilk asırlarından beri devam etmektedir. Bu tartışmanın fitilini erken İslâmî fetihler döneminde ortaya çıkan zenginliğe dayalı hayat tarzına karşı Asr-ı Saadet'teki zühd anlayışına dayanan hayat tarzını benimseyen ilk zahitler ateşlemiştir. Bu noktada zahitler kendilerine Ebû Zer el-Gıfârî'yi (ö. 32/653) örnek almışlardır. O, Müslümanların ihtiyaç fazlası mallarını Allah yolunda sarfetmeyip biriktirmelerini eleştirmektedir. Ebu Zer, insanın helâl rızık kazanmasını ve ahireti elde etmek için yaşaması gerektiğine inanıyordu. Ona göre para aile fertlerine helâl lokma yedirmek ve âhret yolunda sarfetmek için kazanılmalıydı.²³ Sûfilerin öncüsü sayılan ilk zahidler sadece kendi anlayışları çerçevesinde bir hayat tarzı benimsemekle kalmamış müsrif zenginlere mahsus hayat tarzlarını da eleştirmekten geri durmamışlardır. Bu tartışmalar ilk sûfiler arasında da devam etmiştir. İslâm'ın ilk iki asrında zenginlik mi fakirlik mi üstün tartışmasında zenginlik ve fakirlik sadece fikrî olarak ele alınmakla kalmamış, fiile dökülen birtakım davranışlar ve hayat tarzlarını sorgulayan bir merhaleye evrilmiştir. Müslümanlar arasındaki kesb (kazanç)

23 Abdullah Aydın, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 10, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, s. 268.

konusu bu süreçte ortaya çıkmıştır. Tartışmanın seyrini büyük oranda zâhidler belirlerken müslüman toplumun neredeyse her kesiminden kişi de bu tartışmanın bir tarafında bulunmuştur.²⁴

Tasavvuf klasiklerinden *Kuşeyrî Risâlesi* ve *Keşfu'l-mahcûb*'da bu mesele hakkında özel bahis açılması gösteriyor ki bu mesele özellikle ilk zahit ve sûfleri bir hayli meşgul etmiştir. Görüşler incelendiğinde ekseriyetle hâl ve tutum olarak fakrın gınâyaya tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte gınâyı fakra tercih edenler de olmuştur. Fakrı tercih eden sûflilerin fakrdan kasıtları birisine muhtaç bir halde bir köşede oturup beklemek değil, rızkını temin ederken mala karşı hırslı olmamak, yani ister fakirlik ister zenginlikte Allah'a muhtaç olduğunu bilmek ve O'nun takdirine rıza göstermektir. Gınânın faziletli olduğunu söyleyenlerin gınâdan maksatları ise dünya malı ve mülkünü ele geçirmek değil, nimeti veren Allah'a nail ve vasıl olmaktır.²⁵

Tasavvuf klasiklerini kaleme alan müellifler yukarıda olduğu gibi meseleyi anlaşılır bir şekilde izah etseler de tartışma ilk asırlardan sonraki asırlarda da daima gündemde kalmıştır. Fakrı, yani zahit ve sûflilerin Allah'a her durumda muhtaç olma anlamındaki dervişlik anlayışını rızkım nasıl olsa bana gelir diyerek kullara muhtaç olma anlamına gelen dilencilik şeklinde anlayan bazı zümreler de tarih boyunca ortaya çıkmıştır. İbrahim Fasîh Efendi bu anlayışın yanlış olduğunu risâlesinde ele almaktadır. Çünkü bu anlayış topluma tembellik olarak sirayet etmektedir. İbrahim Fasîh Efendi, çalışmanın ve zenginleşmenin önemi üzerine kaleme aldığı bu risâlenin mukaddimesinde tembellik hastalığından kurtulmanın çaresini açıklarken tahsil-i servet, kesb ve sa'y (çalışma) kavramları üzerinde önemle durmuştur.²⁶

Tahsil-i servet çalışarak para ve mal kazanmak demektir. İslâm helal kazancı teşvik edip esaslarını ortaya koymuştur. Bunun için de sa'y (çalışmak) gerekir. Çalışmak ise geniş bir kavramdır. Kamu veya özel bir işte maişetini kazanmak da kendi işini kurup başkalarına iş imkânları hazırlamak da çalışma kavramının içine girmektedir. Ancak o maişet temini için bir işte çalışmanın yanında insanı dar geçim şartlarından kurtarıp rahat imkanlara ulaştıracak servet elde etmenin

24 Mustafa Kahya, "Tasavvufun Teşekkül Döneminde Sûfler ve Ticari Hayat", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2023, s. 21.

25 İlk sûflilerin bu konudaki görüşleri ve bunların tahlili hakkında bkz. Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi (Sûflilerin İnanç ve Ahlakları)*, çev. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yayınları, 2009, s. 513-523; Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982, s. 99-110.

26 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 3-4.

önemi üzerinde durmaktadır. Bu da ancak ziraî ve sınaî üretim ve ticaret ile mümkündür.

İbrahim Fasîh Efendi'ye göre çalışmak, saadet ve bahtiyarlık sebebidir. Ancak bu sadece ferdî mutluluk için olmamalıdır. İnsanların kendileri ve aileleri için çalışmalarının yanında toplumun diğer fertleriyle teâvün (yardımlaşma ve dayanışma) içinde olması gerekir. Allah alemin nizamı için bu iki hususta insanı görevlendirmiştir. Peygamberimiz de iki dünya için çalışmanın önemini ümmetine hatırlatmıştır. İnsanların zorluklar ve sıkıntıların kargaşasından kurtulup gelişmeleri bu iki hususun yerine getirilmesine bağlıdır.²⁷

İbrahim Fasîh Efendi halkın çoğunluğuna sirâyet eden tembellik hastalığının sebebini çalışıp kazanmayı hor görüp fakirliği tercih etmek olarak tespit etmiştir. Bu bozuk düşünce Cebriyye inanişinden kaynaklanmaktadır. Cebriyye'ye göre fiillerin hiçbirinde kulun yapıp etmesinin rolü yoktur, insan ne kadar çalışsa da bir şey elde edemez. Azıcık çalışmayla ele geçen şeyle yetinmek yeterlidir, kulun irâde ve ihtiyarı yoktur, kul fiillerinde mecburiyet üzeredir, bu sebeple ilerisi için çalışıp çabalaması gerekmez. Cebriyye'nin bu inanişini reddeden İbrahim Fasîh Efendi, doğru olan inancın Ehl-i sünnet'e ait olduğunu söyler. Ehl-i sünnet'e göre kulda irâde ve kesb vardır. İnsan bir işi yapmaya kasteder. "Kas" ise işi yapmak için ona içtenlikle karar vermek ve yönelmektir. Bu da kuldan kendi irâdesiyle ortaya çıkan bir keyfiyettir. Ebû Mansûr-ı Mâtürîdî (ö. 333/944) bu azme, "kesb" der ve zikredilen içtenlik ve yönelişe ise "irâde-i cüz'iyye" denilir.²⁸ Bu açıklamalardan sonra İbrahim Fasîh Efendi, risâlenin tenbîh kısmında kulun irâde ve kesbi meselesini Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşleriyle daha ayrıntılı olarak zikretmiştir. Burada kesbin, yani kulun bir şeyi yapmayı irâde edip o işin gerçekleşmesi için azimle çalışıp çabalamasının önemi ve faziletine dair âyet ve hadîslerle bazı rivâyetleri de sıralamıştır.²⁹

İbrahim Fasîh Efendi, hâtîme kısmında ise çalışmanın ve servet elde etmenin öneminin Müslüman zihniyetinde yerleşmesi amacıyla Hz. İbrahim, Hz. Davud ve Hz. Süleyman gibi servet ve mülk sahibi peygamberleri örnek göstermiştir. Peygamber Efendimiz'in (ö. 11/632) ticaretle uğraştığını, yine ashâb-ı kirâmdan Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634), Hz. Osman (ö. 35/656) ve Hz. Abdurrahman bin Avf'ın (ö. 32/652) servet sahibi olduklarını açıklamıştır. Müctehid İmâmlardan Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) zenginliğin en üst mertebesinde bulunduğunu, ticaret yaptığını ve malını hayır hizmetlerinde harcadığını belirtmiştir. İbrahim

27 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 2.

28 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 3-5.

29 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 9-32.

Fasîh Efendi risâlesinde zengin velîlerden de bahsetmiştir. Bunlardan Yûnus bin Ubeyd (ö. 139/756), Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1166) ve Ubeydullâh-ı Ahrâr'ı (ö. 895/1490) örnek olarak zikretmiştir. Risâlenin sonunda peygamberler, ashâb ve ehlullahtan verdiği bu örneklerin akıl ve basiret sahibi için yeterli olduğunu hatırlatmıştır.³⁰

İbrahim Fasîh Efendi'nin risâlede halkın kendi işini yapmayıp veya baba mesleğini terk edip kamu işlerinde çalışmaya yöneliş ve eğilimini eleştirmesi de oldukça dikkat çekicidir. Ona göre şaşılacak şeylerden biri, demirci, dülger ve sair sanat erbabının mesleklerini bırakıp çocuklarını devlet dairelerinde kâtip yapmak üzere yönlendirmeleridir. Devlet memurluğuna göz dikip asıl helal kazancı bırakmak ve serveti mucip olan baba ve dede sanatından yüz çevirmek Allah'ın bu âlemin üslup ve nizamında olan ilâhî hikmetinin muktezasını bilmemekten kaynaklanmaktadır. Cenâb-ı Hak âlemin nizamı bozulmasın, her şey yerli yerinde olsun diye herkesi bir hizmete sevk etmiştir. İnsanların kimini ümerâ, kimini ulemâ ve kimini asker, kimini tüccar ve kimini de ehl-i sanat kılmıştır.³¹

İbrahim Fasîh Efendi, Resûlullah'ın Müslümanların nüfus sayımlarını yaptırmasının sebebini onların kabiliyetlerine göre bir işte istihdamlarını sağlamak şeklinde açıklamıştır. Bu onun yönetimde planlama yapmak ve buna esas teşkil etmek üzere istatistikî verilere ulaşmak istediğini ortaya koymaktadır. İbrahim Fasîh Efendi'ye göre Müslümanların sayısını bilmek, onların çoğunluk ve azınlık durumlarını bilmeyi sağlayacağı gibi yetenek ve kabiliyetlerini öğrenme imkânı da verecektir. Buna göre bazılarının memuriyete, bazılarının askerliğe, bazılarının çiftçiliğe, bazılarının sanata ve bazılarının da ticarete uygunluklarını açığa çıkaracaktır. İbrahim Fasîh Efendi bu gerçekten hareketle: "İmdî bize de lazım gelir ki onlara iktidâ edip hep birden hazîne-i devlete müteveccih olmamalıyız. Zîrâ bu sûret hazînenin si'â (genişlik) halinde bile günâhtır, kande ki hâl-i muzâyakasında (darlık durumunda.)"³² diyerek toplumun tamamının hazine kaynaklarıyla geçimlerinin sağlanmasının imkânsız ve doğru olmadığını açıklamıştır.

19. yüzyıl Osmanlı'sında devlet dairelerinde işe başlama hastalığı maalesef günümüzde de devam etmektedir. Halkın önemli bir kısmı iki yüzyıl geçmesine rağmen hâlâ devlet güvencesi altında geçim yolunu tercih etmektedir. Bu durum hem ailenin hem toplumun hem de ülkenin genel refah seviyesinin yükselmesi önündeki en büyük engellerden biridir. Sanat sahibi olmayı bırakma, ticaret ve

30 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 33-41.

31 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 27.

32 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 28.

girişimciliğe önem vermeme ekonomik gerilemeye sebep olduğu gibi Müslüman milletlerin bilim ve teknolojiye gerilemelerine de yol açmaktadır. Bu sonuç millî menfaat ve güvenlik sorunlarını beraberinde getirecek bir olgudur. Nitekim İbrahim Fasîh Efendi esasını ilm-i hendesenin oluşturduğu bilim ve sanatın zirvesi olarak tanımladığı mîmârî örneği üzerinden Müslümanların Hristiyanlar karşısındaki mağlubiyetlerine şöyle dikkat çekmektedir: "Daha ziyâde ta'accüb olunacak şey Dersâdet'te millet-i İslâmiyye'nin bi-ecma'ihim mi'mârlık içinde i'râzlarıyla böyle bir san'at-ı nefise-i azîmenin bi'l-küllîye Hristiyan elinde olmasıdır. Çünkü mi'mâriyye fûnûn ve sînâyî'in en celîlidir. Nasıl celîl değildir ki, esâsını enfa'-ı ulûm olan ilm-i hendese üzerine mübtenîdir. Bu da mahzâ mü'min kardaşlarımızın gaflet ve tekâsüllerinden neş'et etmektedir."³³

İbrahim Fasîh Efendi'ye göre Müslümanların gaflet ve tembellikten kurtulmaları ve gerek maîşet gerekse hayır ve devlet işlerinde sarfetmek için servet talep etmeleri gerekir. Bunun için İslâm'ın bu meseleye bakışını âyet, hadîs ve âlimlerin görüşleri doğrultusunda açıklamıştır. İbrahim Fasîh Efendi konunun önemini vurgulamak üzere şöyle demiştir: "İmdi naklettiğim âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerîfler ve sahih eserler ve tefsirlerde geçen müfessirlerin ifadelerinden insan için başkasına ihtiyaçtan kendisini vareste edecek şeyi kazanmaya çalışmasının bir gereklilik olduğu anlaşılmıştır. Ârif-i billâh İbn Reslân'ın (ö. 844/1440-41) *Zübed* isimli kitapta işaret ettiği üzere çalışıp kazanmak âlimlerden pek çok zata göre tevekkülден efdaldır. İyilik ve hayra sarfetmek niyetiyle refah isteği ve servet kazanmaya çalışmak sevabı gerektiren hayır işlerindedir. Anne babaya, çocuklara, muhtaçlara ve yolculara infâk etmek, mescid ve medreseler yaptırmak ve mektepler inşa ettirmek, İslâm askerlerine yardım etmek ve hayır işlerinden bu şekilde daha bazı şeyler yapmak gibi. Servet böyle şeyler için olursa onun Allah'a yakınlığın en büyüklerinden, yani ecir ve sevaptan olduğundan şüphe yoktur. Bu sebeple çalışıp kazanma gücüne sahip olan her Müslümana açıklandığı üzere hayır işlerine sarfetmek niyetiyle servet elde etmeye çalışması gerekir."³⁴ Ona göre, eğer Müslümanlar İslâm'ın ortaya koyduğu bakış açısıyla çalışıp servet elde etme ve bu zenginliği yine İslâm'ın ortaya koyduğu tatbikata göre sarfetmeleri durumunda birçok menfaat sağlayacaktır. Servet ve zenginliğin kişisel menfaatleri olduğu gibi, kazanılan para ve malın hayır işlerine harcanması dolayısıyla toplum açısından da birçok faydası vardır. Bununla birlikte zenginlik Müslüman milletlerin güç ve kudret sahibi olmasını da sağlayacaktır. Bu güç ve kudret sonuçta devletin ve dînin kuvvetini de doğuracaktır.³⁵

33 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 29.

34 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 26.

35 İbrahim Fasîh el-Haydarî, *a.g.e.*, s. 26.

Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki fakirlik, geçmişte olduğu gibi İbrahim Fasîh Efendi'nin yaşadığı çağda da çok büyük bir sosyal problem olarak ortada durmaktadır. Onun düşüncesine göre, fakirlik ve bunun sonucunda ortaya çıkan problemler Müslümanları geri kalmaya sevk etmektedir. Bunun çözümü ise çalışıp kazanmak ve servet elde etmektir. Bu noktada risâlenin sosyal sorumluluk ve âlim hassasiyeti ile toplumu aydınlatmak maksadına matuf kaleme alındığını görüyoruz. İbrahim Fasîh Efendi'nin, fakirliğe yol açan “Kaderimde ne varsa o olur, çalışıp didinmeye gerek yok.” düşüncesi yerine çok çalışıp servet sahibi olma ve biriken sermayenin maîşet ve hayır işlerinde harcanması düşüncesini yerleştirme anlayışı ferdî ve içtimaî refahın tesisine katkı sağlayacak bir zihniyet değişimi oluşturmak içindir.

2. Risâlenin Tercümesi³⁶

[2] Bismillâhirrahmânirrahîm

Hamd olsun ol zât-ı ecell ü a'lâya ki insanı 'akl ve lisân ile mükerrer yaratmış ve onu iktisâb-ı ma'ârif ile sâir sınıf-ı zî-hayâtta temyîz ve tefrîk edip ona salâh-ı emr-i ma'âş ve me'âdi esbâbını ki bâdi-i sa'âdet ve bahtiyârlıktır ta'lîm buyurmuştur. Tesbîh ve takdîs olunur ol Hak celle ve 'alâ ki nizâm-ı âlem ve intizâm-ı umûrunu âdemi te'âvün ve iktisâba vâbeste kılıp kullarını müzâhame-i meşâkk u metâ'ibden irâha ve vikâye için emr-i temeddün ü ictimâ'î dahi te'âvün ve iktisâba ta'lîk buyurmuştur. Ve salât u tahiyyât dahi ol seyyid-i kâinata olsun ki bize iki cihânca turuk-ı vâdiha-i necât ve selâmeti beyân ve irâe ve mehâlik-i reyb ü gümândan bizleri men' ile semt-i istikâmete tahvîl ve imâle etmiştir. Ve dahi âl-i 'ızâm ve yârân-ı dâd-gerân-ı zevi'l-ihirâm hazarâtına ki nush-ı 'ibâda sa'y ve 'alâ vechi's-sedâd tertîb-i mesâlih-i ma'âş ve me'âd husûsunda himmet ve gayretlerini bezletmişlerdir.

[3] Ba'de-zâ 'afv-ı Mevlâ'ya cümlelerin efkarı Seyyid Sıbgatullahzâde es-Seyyid İbrahim Fasîh el-Bağdâdî el-Haydarî bu vechile bast-ı makâl eder ki, vaktâki ekser-i 'avâm-ı ehl-i 'asr istîlâ-yı kesl ü tevâni-i seyyiesiyle mûcib-i def'-i mihnet ve müeddî-i râhat u sa'âdet olan tahsîl-i servet husûsuna kıyâm ve ihtimâm etmeyip mücerred muktezâ-yı kader kıyâsıyla esbâb-ı tene'um ve ma'îşetin ekall-i kalîliyle iktifâ etmekte ve âyât-ı sarîha-i Kur'âniyye'de vârid olduğu vechile insanın sa'y ile me'mûr olduğunu ve servet ü sâmanın dünya vü âhiretce a'zam-ı esbâb-ı sa'âdetten bulunduğunu bilmemekte olmalarıyla “ed-Dînü'n-nasîha.”³⁷ hadîs-i şerîfine binâen bunca evâmîr-i zâhire ve kâtî'adan

36 Bu tercüme Mehmed Zihni Efendi'ye aittir.

37 Buhârî, “İmân”, s. 43; Müslim, “İmân”, s. 47.

gafflet üzere bulunanlara nasihat olmak için kesb ü sa'yin beyân-ı fezâilini havî ve ol-bâbda vârid olan âyât-ı kerîme ve ehâdis-i Nebeviyye ve sâir âsâr-ı celîleyi muhtevî bir risâle tertîbi lâih-i hâtır olduğundan hemân bi-tevfikıllâh-i teâlâ usûl-i ifâdede meslek-i mütevassıta sâlik olarak şurû' eyledim ve onu bir mukaddime ve bir tenbîh ve bir hâtıme üzerine tertîb ve ismini *Şifâü'l-milel* 'an dâi'l-kesel diye tesmiye ettim.

Mukaddime

Ma'lûm ola ki ekser-i efrâd-ı avâmın tekâsüllerinin menşei ve sa'y ü gayret ve tahsîl-i ğınâ vü servet emrinde [4] bâdi-i imtinâ'ları kendilerinin mahzâ ef'âlin hiç birinde 'abdin sun'u olmadığı ve insan her ne kadar bezl-i sa'y etse de yine bir şey hâsıl olamayacağı i'tikâdıdır ki birinin biraz kesb ü kâr ile bir mikdâr şey eline geçtikte onunla iktifâ edip "abde irâde ve ihtiyâr yoktur, fi'l ü hareketinde ıztırâr ve mecbûriyyet üzeredir" diye i'tikâd ettiği için ilerisine sa'y ü gayret eylemez.

İmdî hafî olmaya ki bu i'tikâd akâid-i dîniyye ve ahkâm-ı şer'iyyeyi bilmemekten neş'et etme bir akîde-i fâsidedir. Zîrâ i'tikâd-ı mezkûr kuldân ef'âl-i ihtiyâriyye ve irâde-i cüz'iyeyi büsbütün nefy ü inkârı müeddî ve insan asla kendinin kesb ü ihtiyârı olmayarak ağsân-ı şecer menzilesinde olup ağaçların dallarını rüzgârlar nasıl tahrîk ve imâle eder ise insanı dahi muktezıyât-ı şîve-i kader ol suretle dilediği tarafa taklîb ve tahrîk eyler diye kazıyye-i selb-i ihtiyârı bâdî olur ki bu da tâife-i Cebriyye mezhebidir.³⁸ Çünkü onlar 'abdin kudret-i müessiresi olmadığı gibi kesb-i tahsîl kudreti dahi yoktur ve bu kuldân 'alâ ıtlâkîhâ kudreti nefy ü inkâr ederler. Onlarca, ef'âl-i insan harekât-ı cemâd mesâbesinde olarak kendinin kudret-i kesbiyyesiyle değil mecbûriyyet iledir. Bu mezheb ise bediyyü'l-butlândır. Zîrâ biz kat'iyyen bilir [5] ve kendimizden buluruz ki ra'şê-dâr kimesnenin hareketiyle bi-ihtiyârihî meşş ü hareket eden şahsın hareketi beyninde fark-ı zarûrî vardır. Bir de bu mezheb irsâl-i rûsul ve inzâl-i kütüb husûsunda, ya'nî peygamber ba'si ve kütüb-i semâviyye inzâlî ile teklîf ikâ'ı maddesinin 'abes olmasını ve ef'âl-i 'ibâd üzerine sevâb veya 'ıkâb ve

38 Dinler, mezhepler ve fırkalar hakkındaki klasik eser *el-Milel ve'n-nihal*'in müellifi Şehristânî'ye göre cebrin manası kuldân hakikaten fiili nefyetmek ve onu Allah'a izafe etmektir. Şehristânî, kuldân fiillerinde irâde ve kudreti olmadığına inanan Cebriyye mezhebini iki gruba ayırır: Ona göre, Halis Cebriyye denilen grup kuldân asla yaptığı işlerde fiili ve kudreti olmadığına inanır. Mutavassıt Cebriyye grubu ise kuldân yaptığı işlerde müessir olmaksızın kudreti olduğuna inanır. Şehristânî kuldân fiillerinin meydana gelmesinde kendi kudretinin eserinin olmasına kesb denildiğini, bunun cebr ile ilgisi olmadığını da belirtir. (Cebriyye mezhebi hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehnâ- Ali Hasan Faur, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 2008, s. 97-104.)

(hükm-i dünyaya nazaran) medh ü zemm tertîb etmemesini istilzâm eder ki bu da bi'l-bedâhe bâtil, ya'nî nefsü'l-emrde bunun hılâfî hâsıldır.

Hak ve savâb olan biz ma'şer-i Ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at'in mezhebidir³⁹ ki 'abd için kesb ü ihtiyâr ve irâde olması i'tikâdır. İnsanın bir emri cidden kasdı ki o işi husûle getirmesi tarafına samîmî olarak teveccühünden ibârettir, 'abden kendi kudretiyle sâdır olur bir keyfiyettir ve işte o 'azm-i sâdır bizim ekâbir-i ehl-i mezhebimizce pîşvâ-yı akâid Ebû Mansûr-ı Mâtürîdî⁴⁰ (ö. 333/944) 'inde kesb ta'bîr olunur ve zıkr olunan tasmîm ve teveccühe irâde-i cüz'iyye denilir. O da Muhakkık İbn Hümâm'ın (ö. 861/1457) *Kitâbü'l-müsâyere*'de⁴¹ beyânına göre kudret-i 'abdin bir eseridir. [6] Muhakkık İbn Hümâm yine *Kitâbü'l-müsâyere*'de dedi ki: "Cenâb-ı Hak abd için kudret ve irâde ve âlât ve muhtâcun ileyh olan şurûtdan fi'l-i 'abdin cemî'u mâ yütevekkafü aleyhinin halk buyruldukta abd Cenâb-ı Hak'ın i'ânesiyle o 'azm-i musammemini kendi kudreti ile îcâd eder. Onu îcâd ve ısdârı 'akbînde dahi Hak Teâlâ hazretleri ona o fi'li yaratıverir."⁴² Muhakkık İbn Hümâm'ın kelâmı ber-vech-i telhîs burada nihâyet buldu.

Allâme Teftâzânî (ö. 792/1390) dahi *Akâid-i Neseфіyye Şerhi*'nde dedi ki: "Abd için asla fi'l olmamış olsa 'abdin teklîfi, ya'nî emr ü nehy ile mükellefiyeti

39 Resûlullah (s.a.v.) ile ashâbının akâid sahasında takip ettikleri yolu izleyenlere denir. Daha çok kısaltılmış şekliyye Ehl-i sünnet olarak kullanılır. (Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, İstanbul, Damla Yayınevi, 1985, s. 109.)

40 Ehl-i sünnet'in kelâm mezheplerinden Mâtürîdiyye'nin, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile birlikte kurucusu sayılan kelâmcı, fakîh ve müfessir Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944) Özbekistan'ın Mâtürîdî kasabasında doğdu. Doğum tarihi kesin bilinmemekle birlikte hicrî III. (IX.) yüzyılın ilk yarısının ortalarında dünyaya geldiği ve ömrünün bir asra yakın olduğu tahmin edilmektedir. Meşhur eseri *Kitâbü'l-tevhîd* Sünnî kelâmının klasiklerindedir. O akîdeyi güçlendirmek ve dîni temel görüşleri çerçevesinde müdafaa etmek için İslâm dışı akımlarla ve Mutezile, Havâric ve Bâtıniyye gibi mezheplerle mücadele etti. Mâtürîdî İslâm'ın ve Hanefîliğin Türkler arasında yayılmasında etkili oldu. (Geniş bilgi için bkz. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003, s.146-151.

41 Kemâleddin İbn Hümâm es-Sivâsî adıyla meşhur olan Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdulhamîd b. Mes'ûd'un (ö. 861/1456) itikâda dair eseri. *El-Müsâyere*, İslâm inanç esaslarını ve kelâm ilminin konularını muhtasar olarak ele almıştır. Müteahhirîn kelâm mektebi üslûbu ile yazılan bu klasik eser daha sonra yazılan kelâm kitaplarına da örneklik etmiştir. (Eserin değerlendirilmesi hakkında bkz. Sabri Hizmetli, "Kemâleddin İbn Hümâm es-Sivâsî'nin *Kitâbü'l-Müsâyere*'si ve İslâm Düşünce Tarihindeki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi*, cilt 29, no. 3, Temmuz Ağustos-Eylül 1993, s. 47-55).

42 Kemal b. El-Hümâm el-Hanefî, *el-Müsâyere fî ilmi'l-keîâm ve'l-akâidi'l-tevhîdiyyeti'l-mün-ciyye fî'l-âhire*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, 1. bs., Mısır, Matba'atü'l-Mahmûdiyye, ts., s. 54-55.

sahîh olmamak ve ef'âli üzerine sevâb veya 'ikâba istihkâkı terettüb etmemek lazım gelir ve bir de çocuğun boyu uzadı ve rengi karardı misüllü fi'llerin ğayri olarak meselâ namâz kıldı ve oruç tuttu ve yazı yazdı gibi sâbıkaya kasd ve irâdeyi istitbâ' eden ef'âlin 'alâ sebîli'l-hakîka 'abde isnâdı sahîh olmamış olur. Nusûs-ı kat'iyye-i Kur'âniyye ise bunları bütün selb eder. "Cezâen bi-mâ kânû ya'melûne."⁴³ "Femen şâe fe'l-yü'min ve men şâe fe'l-yekfur."⁴⁴ ve dahi gayrileri gibi. Bunlardan âyet-i evvel a'mâl-i 'ibâd üzerine cezâ vü 'ıvaz tertîbini ve âyet-i sâniye insanda irâde ve meşîyyet olduğunu nâtıktır. [7] (Akâid-i Ehl-i sünnet'ten olduğu üzere) eğer denilecek olur ise ki Cenâb-ı Hakk'ın ilm ü irâdesinin külliyyât ve cüz'ıyyâtâ ve hayr u şerre şümûl ve ta'alluku i'tikâdına lâ-mahâle cebr lâzım gelir. Zîrâ ikiden hâlî değildir ki 'ilmullâh ile irâdetullâh, fi'l-i 'abdin ya vücûduna ta'alluk ederler; bu hâlde o fi'lin lâ-büd tahkîki iktizâ edip vücûdunda ihtiyâr-ı 'abdin medhali olmamış olur veyahut fi'l-i 'abdin terk ve 'ademi tarafına ta'alluk ederler ki bu hâlde de o fi'lin vücûda gelmesi mümteni' olarak terk-i ihtiyâr-ı 'abd ile olmamak lâzım gelir. Zîrâ cehl 'alallâh muhâl ve murâdın irâde-i ilâhiyyeden tahallufu mümteni'dir. Ya'nî Cenâb-ı Hakk'ın ilm ü irâdesinden hâric olarak bir şey vukû'u mümkünâttır değildir. Cevâbda deriz ki Cenâb-ı Hak 'abdin o fi'li bi-ihtiyârihî işleyeceğini veya işlemeyeceğini bilir ve öylece murâd buyurur olduğu cihet ile işkâl yoktur. Hak Teâlâ'nın 'ilm ü irâdesi 'abdin fi'l veya terk-i ihtiyârına ta'alluk ediyor demektir. Hak Teâlâ hazretleri hâlîk ve kul kâsibdir. Ve bunun tahkîki budur ki 'abd kudret ve irâdetini fi'l tarafına sarf etmek kesb ve onun akîbinde Hak Teâlâ hazretlerinin dahi o fi'li vücûda getirmesi halkdır (îcâd demektir). Bu hâlde bir şey iki kudretle hâsıl oluyor demek ise de cihetler muhtelif olup îcâd haysiyetiyle Hakk'ın ve kesb ve tahsîl cihetiyle 'abdin makdûru olmuş olur. 'Abdde eser-i kudret ve ihtiyâr olduğuyula beraber fi'l-i 'abdin, halk ve îcâd-ı ilâhî ile olması mümteniin tahkîkını müş'ir olan ifâdenin telhîs ve îzâhında bundan ziyâde söylemeğe muktedir değil ise kulda ma'nânın bir mikdârı da celî ve bedîhîdir."⁴⁵ [8] Tefâtânî'nin kelâmı mulahasan burada nihâyet buldu.

Muhakkık İbn Hümâm'dan ve Allâme-i Tefâtânî'den naklettiğim şeylerden zâhir oldu ki 'abd için kudret ve irâde ve ihtiyâr sâbit ve mevcûd olup fi'lin vücûd ve terki hususlarında onun kudret ve irâdetinin medhali vardır. Burası bedîhiyyâtdan olarak sâbit olunca şu dahi sâbit olur ki 'abdin kesbiyle olan sa'y u gayretinin husûl-ı ef'âl ve a'mâlde dahi dahl ve fâidesi vardır. Ba'zan onun bi-

43 Vâkı'a, 5624/.

44 Kehf, 18/29.

45 Sadüddin et-Tefâtânî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Muhammed İlyas el-Hemme-Nağrî-El-Ah Abdullah Lacfûrî, Gucerât, Hindistan, İdâretü's-Sıddîk, 14392018/, s. 284289-.

kesbihî olan sa'yine halkullah terettüb ederek sarf-ı makderet ettiği makāsıdından birçoğu îcâd-ı Hak ile teyessür-pezîr olur.

El-hâsıl 'abdin kesb ve iktidârı kendinin mükellefiyetinin medârıdır ki sevâb ve 'ıkâb onun üzerine müterettibdir ve efrâd-ı insanın yekdiğerine te'âvünleri ve kesb ü kâr ile sa'yleri mebnâ-yı nizâm-ı 'âlemdir. Nasıl esâs-ı nizâm değıldir ki biz sa'y ve talebi terk edip kudret-i kâsibemizi sarf ve isti'mâle kıyâm etmemiş olsak nizâm-ı 'âlem muhtell ve îcâdında olan hikmet-i bâliğa-yı ilâhiyye muktezâsından mu'attal olur. Burası böyle olduğıyla beraber 'ulemâ-yı a'lâm hazerâtı tasrîh ettiler ki eşyâ ve hâdisâtın kable vukû'ihâ kadere nisbeti câiz olmayıp belki vukû' ve hudûsundan sonra nisbet etmek ya'nî "muktezâ-yı kader bu imiş" demek câiz olabilecektir.

Tenbîh

Kesb ü sa'yin fazileti ve onun teşvîk ve terğîbi hakkında vârid olan âyât-ı kerîme ve ahâdis-i şerîfe beyânındadır.

[9] İmâm-ı Hümâm ve Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî hazretleri (ö. 505/1111) *İhyâu ulûm*'da dedi ki: "Bu bâbda Kur'ân-ı Kerîm'den olan âyât ve edille cümlesinden biri Hak celle ve 'alâ'nın 'Ve ce'alne'n-nehâra me'âşâ.⁴⁶ kavli-i celîlidir ki nehârın evân-ı ma'îşet olduğı Cenâb-ı Hak bu âyet-i celîlede ma'rız-ı imtinânda ya'nî hakkımızda râyegân olan ni'am-ı lâ tuhsâ-yı ilâhiyyesinden bir ni'met-i uzmâ olduğı beyânında zikretmiştir. Bir âyet-i kerîmede de 'Ve ce'alnâ leküm fihâ me'âyîşe, kalîlen mâ teşkurûne.⁴⁷ buyurup rûy-i arzda meâdin-i ma'îşet ve servet îcâdını hakkında ni'met kılarak mukâbilinde teşekkür taleb eylemiştir. 'Leyse aleyküm cünâhun en tebbeğû fadlen min Rabbiküm.⁴⁸ ve 'Ve âharûne yadribûne fi'l-ardi yebteğûne min fadlillâhi.⁴⁹ [ve] 'Fenteşirû fi'l-ardi vebteğû min fadlillâhi.⁵⁰ âyet-i kerîmeleri dahi kesb ve ticâret zımnında devr-i bilâd olunması tavsiye ve ibâha buyurulmuştur.

[10] Ol bâbda olan ahbâr-ı seniyye, ya'nî ahâdis-i Nebeviyye'ye gelince Resûl-i Ekrem sallallahü teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri bir hadîs-i şerîflerinde, "Bir takım günahlar vardır ki onda ancak taleb-i ma'îşet zımnında olacak telaş keffâret olabilecektir."⁵¹ Ve bir hadîs-i şerîflerinde, "Sıdk u istikâmeti iltizâm eden tâcir

46 Nebe, 78/11.

47 Araf, 7/10.

48 Bakara, 2/198.

49 Müzzemmil, 7320/.

50 Cuma, 62/10.

51 Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Tarık b. İvâdillah b. Muhammed-Abdü'l-Muhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire, Dârü'l-Haremeyn, 1416/1995, (h. no: 102).

yevm-i kıyâmette siddîkîn ve şühedâ ile haşrolunacaktır.”⁵² Ve diğ̈er bir hadîste “Dünyayı, ya'nî dünyalığı cihet-i helâlden olarak ve züll-i suâlden kaçınarak ve zîr-i idâresinde bulunanlar için sa'y u gayret ve komşusuna lütf u âtifet eyleyerek taleb kılan kimse dîvân-ı Hakk'a vechi leyle-i bedrdeki ay gibi olarak varır...”⁵³ buyurmuşlardır. “Bir gün ashâb-ı güzîn huzûr-ı risâlet-penâhda oturmaktalar iken güçlü kuvvetli bir genç kimse gördüler ki kesb ve temettu' zımında erkence çıkmış gidiyordu. ‘Yazık şuna, onun bu civânlığı ve tuvânlığı kâşki Hakk yolunda ve cihâd uğrunda olsa idi.’ dediklerinde Fahr-i Risâlet hazretleri buyurdular ki ‘Bunu demeyin. Zîrâ o adam kendini suâl ve ihtiyâçtan men' etmek ve nâsdan müstağni olmak üzere nefis için sa'y ediyor ise onun o sa'yi fi sebîlillâh demektir. Ve eğer 'âciz olan ebeveyni veyâhûd 'aceze ve zu'afâdan bulunan nesl ü zürriyeti için sa'y ediyor ise ki onları iğnâ ve ikdâr ede, yine fi sebîlillâh sa'y etmiş olur...”⁵⁴ Ve yine Zât-ı Hazret-i Risâlet buyurdular ki: “Tahkîk, Zât-ı ecell ü 'lâ sever, ya'nî hakkında lutf ile muâmele eyler, ol 'abdi ki [11] halka ihtiyâçtan âzâde olmak için bir hizmete müteşebbis ola...”⁵⁵ Eserde vârid olmuştur ki “Cenâb-ı Hakk mü'min-i muhterifi, ya'nî taleb-i ta'ayyüş zımında çalışıp çabalayan ehl-i îmânî sever.”⁵⁶ Ve Resûl-i Ekrem hazretleri buyurmuşlardır ki: “Kişinin me'kûlâtının en helâli kendi kesb-i yedi olanıdır, bey' u şîrâ mübârek şeydir.”⁵⁷ Hadîs-i âhârda dahi buyurdular ki: “Me'kûlât-ı 'abdin en helâlî san'atkârın gışş u hîleden hâlî olan kesb-i yedidir.”⁵⁸ Ve yine Sallallahü Aleyhi ve Sellem buyurdular ki: “Ticârete mülâzemet edin. Zîrâ

52 Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, “Büyü”, *Sünenü't-Tirmizî*, Beyrut, Dârü't-Te'sîl, 1427/2016, s. 4; İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, “Ticâret”, *es-Sünen*, Beyrut, Dârü't-Te'sîl, 1435/2014, s. 1; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1427/2006, *el-Müstedrek*, (h. no: 2187).

53 Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, cilt 3, Kahire, Dârü'l-Fîkr, 1416/1996, s. 110; Ebû Bekr Ahmed b. El-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Muhtâr Ahmed en-Nedvî, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, (h. no: 9890).

54 Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî, Kahire, Mektebetü İbn Teymiyye, 1404/1983, (h. no: 282).

55 İbn Ebi'd-Dünya Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyân el-Kureşî, *İslâhu'l-mâl*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Müessesetü'l-Kitâbi's-Sakâfiyye, 1414/1993, (h. no: 316).

56 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, (h. no: 8934).

57 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, (h. no: 2140).

58 Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâmî Ahmed ibni Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992, (h. no: 8412, 8691).

rızkın onda dokuzu emr-i ticârettedir.”⁵⁹ Ve bir hadîs-i şerîflerinde buyurdular ki: “Sizi cennete takrîb ve cehennemden teb’îd eyleyecek bir şeyi bilemiyorum ki onu size emretmemiş ve bi’l-‘aks dûzaha takrîb edip dâru’l-cinândan teb’îd eyleyecek bir şeyi dahi bilemiyorum ki sizi ondan nehy ü men’ eylememiş olayım. Tahkîk, Rûhu’l-kuds gönlüme ilkâ etmiştir ki hiçbir şahs rızkını istîfâ etmedikçe ölmeyecektir. Her ne kadar biraz gecikir ise de. İmdî Cenâb-ı Hak’tan ittikâ edip taleb-i rızktan hüsn-i hâli iltizâm eyleyin...” (Bu hadîs-i şerîfte Risâlet-penâh hazretleri taleb-i rızkta icmâl, ya’nî iltizâm-ı hüsn-i hâl edin buyurdu. Yoksa talebi terk edin buyurmadı. Ba’dehû hadîs-i şerîf-i mezkûrun âhirinde) “...Rızkınızdan bir mikdârının gecikmesi sakın sizi Hakk’a ‘isyân ederek ya’nî helâl ve harâmı aramayarak talebe hâmil olmasın. Zîrâ nezd-i Hak’ta olan şeye, ona ma’siyet ile nâil olunamaz.”⁶⁰ buyurmuşlardır. Ve yine Aleyhi’s-Salâtü ve’s-Selâm hazretleri buyurmuşlardır ki: “Çarşılar, pazarlar mevâidullâhtır. (Ya’nî min tarafillâh müheyâ birer mâide-i ni’mettir.) Oraya gelen, (ya’nî kesb ü kârı zımnında çarşıya giden) onlardan bir ni’mete nâil olur.”⁶¹ Ve bir hadîs-i şerîfte buyurdular ki: “Sizden biriniz ipini alıp arkasına odun yüklenmesi Cenâb-ı Hakk’ın fadl ü kereminden i’tâ ve iğnâ buyurduğu bir şahsa gelip tese’ül etmesinden elbette hayırlıdır ki o kimse ona ya i’tâ eder veyâhûd men’ ü imsâk eylesin.”⁶² Bir diğeri hadîs-i şerîflerinde dahi: “Bir kimse nefesine dilencilik yolunda bir bâb açacak, ya’nî her ne tarîk ile olur ise olsun meslek-i suâle sâlik olacak olsa, Cenâb-ı Hak o kimse üzerine fakr u zarûretten yetmiş bâb fetheder.”⁶³ buyurmuştur.

[12] Fezâil-i kesb hakkında olan eserlere gelince; mervîdir ki, Lokmânü’l-Hekîm mahdûmuna: “Oğulcağızım! Kesb-i helâl ile fakr u ihtiyâcdan vâreste ol. Zîrâ hiç kimse fakîr düşmedi illâ ona üç haslet isâbet etti. Dînine za’fîyet ve aklına hıfvet ve killet ve fikdân-ı mürüvvet ve insaniyyet. Nâsda onu istihfâf ve istihkârları ise bunun üçünden de a’zamdır.”⁶⁴ demiştir. Ve Ömer bin el-Hattâb (ö. 23/644) hazretleri buyurmuştur ki: “Sizden biriniz taleb-i rızka teşebbüs etmeyerek oturup da: ‘Yâ Rab! Beni merzûk eyle.’ demesin. Zîrâ bildiniz ki sema

59 İbn Ebi’d-Dünyâ, *Islâhu’l-mâl*, (h. no: 213).

60 Ebu Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, c.10, s. 26-27; Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, (h. no: 9891).

61 Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü’l-ilm*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1423/2002, (h. no: 2529). Bu sözün Hasan-ı Basrî’ye ait olduğuna dair bkz. (Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. el-Atiyye, *Kütü’l-kulûb fî mu’âmeleti’l-mahbûb*, thk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Rıdvânî, C. 3, Kahire, Mektebetü Dârü’t-Türâs, 1422/2001, s. 1684).

62 Buhârî, “Zekât”, s. 49; Nesâî, “Zekât”, s. 82; Nesâî, “Zekât”, s. 84.

63 Tirmizî, “Zühd”, s. 13.

64 Benzer bir rivayet için bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *a.g.e.*, cilt 3, s. 1682.

altın ve gümüş yağdırmaz.”⁶⁵ “Ensârdan Zeyd ibn Mesleme cenâbları mutasarrıf oldukları zemîne fidan dikerler idi. Hazret-i Ömer lisân-ı istihsân [13] ile: ‘İsâbet buyurursun. Halka ihtiyâçtan âzâde olup istiğnâ-yı hâlin dînin hakkında bâdi-i fart-ı siyânet ve ihvân-ı dînine bâ’is-i ibzâl-i dest-yârî ve mekremet olur. Nitekim sahibiniz Uhayha, ‘Fe-len ezâle ale’z-zevrâi a ‘mürühâ, / İnne’l-kerîme ‘ale’l-ihvâni zü’l-mâli.’ dedi.’ buyurmuştur.”⁶⁶ (Li-mütercimihî: Bu beyitteki (Zevrâ) meşhur olduğu üzere nehr yahud şehir-i Bağdad’ın ismi olmayıp belki mezkûr Uhayha bin el-Cellâh’ın mâl ve mevâşîsi ismidir. İntehâ.) “İbn Mes‘ûd (ö. 32/652-53) radiyallahü anh hazretleri buyurmuştur ki: ‘Ben insanı emr-i dünya ve âhiretten fârîğ olarak hâl-i betâlette görmeği istikrâh ederim.’”⁶⁷ Ve Hazret-i Ömer buyurmuştur ki: “Bana ölmek için oradan sevgili bir yer olamaz ki berâ-yı ticâret çıkıp da onda ehl ü iyâlîm cânibine iştiyâk üzere olduğum hâlde ecelim gelmiş ola.”⁶⁸ Ağniyâ-yı etkîyâdan Heysen demiştir ki: “Ba’zan olur ki birinin aleyhimde bulunduğu bana bâliğ olur. Ona ihtiyacım olmadığını hatırladığımda hakkımda olan aleyhtarlığı ehemmiyetsiz kalıverir.”⁶⁹

“İmâm Ahmed bin Hanbel (ö. 241/855) hazretlerine, “Ne dersiniz şol kimse hakkında ki hânesinde yâhûd namâzgâhında oturup bir kâra teşebbüs etmeyerek rızkı ayağına geleceği i’tikâdında ola?” diye su’âl olundukda, “O adam mahrûm-ı ‘ilmdir. Resûl-i Ekrem hazretlerinin kuşlar hakkında ‘Tağdû himâsan ve terûhu bitânen’ ya’nî ‘Sabahleyin aç giderler, akşama tok gelirler.’”⁷⁰ buyurdıklarını işitmemiş mi? Zât-ı Hazret-i Risâlet kuşların bile sabahları taleb-i erzâk zımnında çıktıklarını beyân buyurmuştur. Ashâb-ı Resûlullah berren ve bahren ticâret ederler ve hurmalıklarında çalışırlar idi. Onların işlerine iktizâ olunmak lâzım gelir.” buyurmuştur.⁷¹ Ve İmâm Evzâî’den (ö. 157/774) mervîdir ki müşârûn ileyh bir gün İbrahim bin Edhem (ö. 161/778) hazretlerine omuzunda bir yük odun olduğu hâlde rast gelip: “Yâ Ebâ İshak! Ne vakte kadar bu hâlde bulunacaksın? İhvânın senin bu makûle mü’netine kifâyet ederler.” demiştir. İbrahim bin Edhem hazretleri cevâbında: “Yâ Ebâ Ömer! Bana bu yolda [bir] şey söyleme. Zîrâ bana bâliğ olmuştur ki taleb-i helâl zımnında her kim mevkıf-i mezellekte durur, ya’nî ihtiyâr-ı hevân-ı mihnet eyler ise lâ bûd [14] onun makâmı cennet olur.”

65 Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü ‘ulûmi’d-dîn*, 1. bs., cilt 3, Beyrut, Dârü’l-minhâc, 1432/2011, s. 243.

66 Ebû Tâlib el-Mekkî, *a.g.e.*, cilt 3, s. 1683.

67 Ebu Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, cilt 1, s. 130.

68 Ebû Tâlib el-Mekkî, *a.g.e.*, cilt 3, s. 1655.

69 İbn Ebi’-d-Dünya, *Islâhu’l-mâl*, (h. no: 503); Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, cilt 3, s. 1682.

70 Tirmizî, “Zühd”, s. 22.

71 Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü’l-‘ilm*, (h. no: 754).

buyurmuştur.⁷² “Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830) hazretleri dahi: “Bizim ‘indimizde ‘ibâdet sen ayaklarını saff-ı salâta koyup başkası seni beslemek değildir. Belki ibtidâ azığını tedârik edip ba‘dehû ‘ibâdet eylemelisin.” buyurmuştur.⁷³ İmâm Gazzâlî’nin *İhyâ*’da zikrettiği bi’l-ihtisâr burada nihâyet buldu.⁷⁴

Kesb ü sa‘ye delâlet eden âyâtan biri de este‘îzü billâh “Yâ eyyühellezîne âmenû izâ nûdiye li’s-salâti min yevmi’l-cumu‘ati fes‘av ilâ zikrillâhi ve zeru’l-bey‘a. Zâliküm hayrun leküm in küntüm ta‘lemûne. Fe-izâ kudiyeti’s-salâtü fenteşirû fi’l-ardı vebteğû min fadlillâhi...”⁷⁵ âyet-i kerîmesidir. İmâm Fahreddîn-i Râzî (ö. 606/1210) *Tefsîr-i Kebîr*’de buyurmuştur ki: “Fe-izâ kudiyeti’s-salâtü” ilâ âhirih kavli şerîfi cuma günü farz olan namâzı edâ ettiğinizde yeryüzüne dağılın demektir. Sîğa-i emr burada ma‘nâ-yı ibâhayı müfiddir. İmdî mü‘minin için ba‘de salâti’l-cumu‘a dağılıp ihsân-ı ilâhîden rızık taleb eylemek ya‘nî kesb ü ta‘ayyüş kaydında bulunmak mübâh olur. Bunun nazîri “Leyse ‘aleyküm cünâhun en tebtēğû fadlen min Rabbiküm.”⁷⁶ nass-ı celîlidir ki Rabbinizden mahz-ı kerem ve inâyet olan rızıkı talebde sizin için bir beis yoktur. Ya‘nî taleb-i ta‘ayyüş mübâhtır demektir. İbn Abbas radiye anhümâ: “Rabbü’n-nâs hazretleri dediler ki: ‘Namazdan fâriğ olduğunuzda dilersen câmiden çık, dilersen ikindiye kadar namâz kıl ve istersen otur.’ ‘Vebteğû min fadlillâhi’ kavli şerîfi dahi bu vechiledir. Çünkü [15] sîğa-i emr onda da ibâha içindir ki ‘Ve zeru’l-bey‘’ kavli şerîfiyle o sırada dâd ü sited ile iştiğâlden men‘den sonra ba‘de edâ-i salât ticâret (veya sûret-i âhar) ile erzâk isticlâbına ruhsat buyrulmuştur. Kudemâ-yı ehl-i tefsîrden olan Mukâtil bin Süleyman (ö. 150/767) hazretleri dahi tefsîr-i âyette: “Ba‘de edâ-i salât taleb-i ma‘îşet maddesi helâl kılınmıştır. Dileyen çıksın dileyen çıkmasın.” ma‘nâsı naklolunmuştur. Mücâhid (ö. 103/721) nâm müfessir dahi, “Dileyen emr-i intişâr ve ibtiğâyı işler ve dileyen işlemez.” diye tefsîr etmiştir. ‘Înâyet-i ilâhiyye talebinde dahi efdal olan Cenâb-ı Hak’dan rızık veya veled-i sâlih veyâhûd ilm-i nâfi‘ ve daha bu gibi sâir menâfi‘ istemektir. Zâhir olan evvelkisidir ki taleb-i rızık eylemektir. Arrâk bin Mâlik’dan menkuldür ki mûmâ ileyh, cuma namâzını kıldıkda çıkıp bâb-ı mescidde durur ve: ‘Yâ Rab! Emrine icâbet ettim ve salât-ı mefrûzayı kıldım ve ba‘dehû emir buyurduğun vechile münteşir olup çıktım. İmdî beni fadl u kereminden merzûk eyle. Hayru’r-râzikîn sensin.’ diye du‘â eyler idi.” Kelâm-ı Fahr-i Râzî burada nihâyet buldu.⁷⁷

72 Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü’l-‘ilm*, (h. no: 96).

73 Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, cilt 9, s. 264.

74 Gazzâlî, *a.g.e.*, cilt 3, s. 239-246.

75 Cuma, 62/9-10.

76 Bakara, 2/198.

77 Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, cilt 30, Beyrut, Dâru’l-Fikr, 1401/1981, s. 9.

[16] Hafî değildir ki Fahr-i Râzî'nin zikr olunan ve'z-zâhirü hüve'l-evvel, ya'nî âyet-i kerîmeden zâhir olan taleb-i fadl-ı ilâhîden maksûd taleb-i rızk ma'nâsı olduğudur, demesi müşârün ileyhin ibtiğâ-i fadl maddesi taleb-i rızk ma'nâsına hamli tercih eylediğinde sarîhdir. Her ne kadar Kâdî-i Beyzâvî (ö. 685/1286) âyet-i kerîme-i mezkûreyi taleb-i dünyaya değil hasta hâtırını sormak ve cenazeye gitmek ve ihvân-ı dîni ziyaret eylemek gibi makâsıd-ı uhreviyye talebine hamle zâhib oldu.⁷⁸ Zîrâ hadîse muhalefet mümkün olmadığı gibi nakl eylediği hadîsin medlûlü dahi metâlib-i uhreviyyeden ibaret olduğuna nazaran hadîse muvâfık olan hamlin rüchâniyyetine zâhib olduğu istidlâl olunur. Beyzâvî'nin bu te'vilde temessük edinerek rivâyet ettiği hadîsin dahi sıhhatinde zikr olduğuna göre şek ve tereddüd vardır. Şek ve tereddüdü şu dahi te'yîd eder ki rivâyet-i mezkûre Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) beyânı üzere İbn Abbas (ö. 68/687-88) hazretlerinden merviyedir ki İbn Abbas hazretlerinin ise âyet-i kerîme-i mezkûreye olan tefsîrleri rivâyet-i merkûmeye müsâid değildir. (Nitekim beyân olundu.) Bununla beraber Zemahşerî ba'zı selef-i sâlihînden ba'de'l-cumu'a bu âyet mucibince umûr-ı dünyeviyyeden bir şeyle iştiğâl eder olduğunu nakletmiştir.⁷⁹ Fahr-i Râzî'nin ka'bı gerek ulûm-ı 'akliyye ve gerek ulûm-ı nakliyyede Beyzâvî'den 'âlidir. Binâenaleyh bu bâbda vüsûk ve i'timâd ancak onun tervîc ettiği vech üzere âyet-i kerîme-i mezkûreden taleb-i rızk ma'nâsı zâhir olduğunadır. Nitekim ba'zı selef-i sâlihîn dahi bu âyet-i kerîmeden istidlâlen ona zâhib olmuştur.

[17] Fahr-i Râzî'nin tercihini bazı muhakkikînin şu sözleri dahi te'yîd eder ki âyet-i kerîmenin siyâk u sibâkının zâhiri taleb-i rızk ma'nâsı maksûd olduğuna delâlet-i sarîha ile delâlet eder. Zîrâ "Feizâ kudiyeti's-salâtü fenteşirû fi'l-ardi vebteğû min fadlillâhi"⁸⁰ kavlı kerîminin üst tarafı "vezerü'l-bey" nazm-ı şerîfiyle terk-i bey' ile emirden ibarettir. İmdî âyetin evveline mülâim ve muvâfık olan ba'de edâi's-salât ibâha-i bey' i husûsî murâd olmak ve ondan men' olunmamaktır. Bu hâlde müfâd-ı âyet-i kerîme bey' u şirânın memnû' iyyeti ancak edâ-i salâtın evvel olup mübâhiyyeti ba'de edâi's-salât demektir. Bu ma'nâya göre âyet-i kerîmenin evveli âhîrine evfak olur. Bu bahsin vech-i etemm ü ekmel üzere tafsîli benim *Fasîhu'l-beyân* isimli tefsîrimdedir.

78 Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî el-Beyzâvî, *Envâru'l-tenzîl ve esrâru'l-te'vîl*, thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk - Mahmud Ahmed el-Atraş, cilt 3, Beyrut, Dâru'r-Reşîd, 1421/2000, s. 406.

79 Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi'l-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi'l-te'vîl*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1430-2009, s. 1107-1108.

80 Cuma, 62/10.

İmdî İmâm Fahr-i Râzî'nin âyetin hamli taleb-i rızık ma'nâsı üzerine olmak zâhir olduğuna dâir olan ifâdesinden şu hâsıl oldu ki Cum'a namâzını edâdan sonra taleb-i rızık ve ma'îşet zımında sa'y u gayret etmek ve kesb ü kârda bulunmak ekser-i avâmın zan ve tevehhümleri misüllü haram olmayıp mübâhtır. Belki namâza nidâ olunmazdan ya'nî Cum'a günleri öğle ezanı okunmazdan evvel dahi bey' u şirâ haram değildir. Nitekim Fahr-i Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'de "vezerü'l-bey'" nazm-ı kerîmi hakkında Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) "Cum'a günü müezzin ezânı okuduğunda bey' u şirâ helâl olmaz." Ferrâ (ö. 516/1122) dahi "Bey' u şirânın hürmeti ancak namâza nidâ olduğu yani ezân okunduğu zamandır. Salât için ictimâ' hâsıl ve o yüzden halk kâffe-i icrâ ve mesûbâta nâil olsun için" dedi diye vâkı' olan nakli ona delâlet eder.⁸¹ İntehâ.

[18] Fahr-i Râzî'nin âyetin taleb-i rızık ma'nâsı üzerine hamli zâhir olduğu hakkında olan ifâdesiyle Kâdî Beyzâvî'nin nakl ettiği hadîsin sıhhati meşkûk bulunduğunu Allâme Ebu's-Su'ûd (ö. 982/1574) aleyhi rahmetü'l-ma'bûd "vebteğû min fadlillâhi." kavli-i kerîmi tefsîrindeki şu beyânı dahi te'yîd eder ki müşârün ileyh o âyet-i kerîmedeki fadlı ribh u ticâret ile evvela tefsîr buyurarak Beyzâvî'nin nakl eylediği hadîsi dahi İbn Abbas'ın kavline nisbet etmiştir⁸² ki bu tefsîrin diğer ma'nâlar üzerine takdîmi rüchâniyyetine ve hadîsin İbn Abbas'a nisbeti de 'adem-i sıhhatine delâlet eder.⁸³

Sa'y u kesbin teşvîkine delâlet eden âyât-ı kerîmeden biri de "Hüvellezî ce'ale lekümü'l-arda zelûlen femşû fî menâkibihâ ve külû min rizkîhî."⁸⁴ âyet-i celflesidir ki Beyzâvî'nin tefsîri üzere ol Zât-ı ecell ü a'lâ, rûy-ı zemîni size musahhar ve münkâd kılmıştır. Etrâf ve eknâfını geşt ü güzâr edip eltâf-ı ilâhiyyeden talebkâr-ı ni'met-i ma'îşet olun demektir.⁸⁵ Bazı muhakkıkîn demiştir ki rûy-ı arzın menâkibinde ya'nî cevânibinde seyr u hareket edip ni'met taleb eylemek ancak ticâret ve esbâb-ı kesbden daha sâir suretle taleb-i rızıkta sa'y

81 Fahrüddîn er-Râzî, *a.g.e.*, cilt 30, s. 8-9.

82 Ebu's-Su'ûd Muhammed b. İmâd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdülkâdir Ahmed Ata, cilt 5, Riyâd, Mektebetü'r-Riyâdi'l Hadîse, s. 330-331.

83 "Vebteğû min fadlillâhi." âyetindeki fadl'dan maksadın ne olduğunu açıklamak üzere Beyzâvî'de hadîs olarak verilen bir rivayet bulunmaktadır. (Beyzâvî, *Envâru'l-tenzil*, cilt 3, s. 406.) Bu rivayet Zemahşerî'de İbn Abbas'tan mervîdir, (Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 1108) şeklinde kayıtlıdır: Beyzâvî de geçen hadis şu şekildedir: "Dünyadan bir şey talep etmek emredilmedi. Ancak emredilen şey hastayı ziyaret etmek, cenazeye katılmak ve Allah için kardeşini ziyaret etmektir." *Tefsîr-i Beyzâvî*'nin hadisle ilgili tahkik dipnotunda rivayetin senetsiz olarak Begâvî'nin *Me'âlimu'l-tenzil*'inde (8/123) kayıtlı olduğu bildirilmiştir. (Bkz. Beyzâvî, *a.g.e.*, cilt 3, s. 406.)

84 Mülk, 6715/.

85 Beyzâvî, *a.g.e.*, cilt 3, s. 427.

eylemekle olur. Ve işte bu âyet-i kerîme iktisâb ve mesâ'îden geri durulmayıp o yolda sa'y u gûşîş ile rızık istid'âsını emrde sarîhdir. Bu 'âlemde 'âdet-i ilâhiyye dahi teâtî-i esbâb ve sa'y u iktisâb şîvesi üzerine cârî olagelmıştır.

[19] Merğûbiyyet-i iktisâbı müş'ir olan âyât-ı Kur'âniyye'den biri dahi Li-îlâfi Sûresi'dir. Çünkü sûre-i celîle-i mezkûre nâtik olduğu üzere kavm-i Kureyş'in ticâret için senede iki seferleri var idi. Kışın sıcak olduğu için Yemen'e ve yazın Şam'a giderler idi. Zîrâ onlar *Tefsîr-i Ebu's-Su'ûd*'da mezkûr olduğu üzere ticâretleri ve bilâd ve emsâra sefer ü hareketleri sebebiyle kazançkâr kimseler idi. Mevlânâ Ebu's-Su'ûd "Et'amehüm" kavî-i şerîfini kavm-i Kureyş'in temekkün ve i'tiyâd etmiş oldukları zikr olunan iki seferleri sebebiyle Rableri onları it'âm ve îgnâ buyurdu diye tefsîr eylemiştir.⁸⁶ İmdî bu tefsîre göre âyet-i celîle-i mezkûre min tarafillâh tezkîr-i ni'meti sayfen ve şitâen kendilerini ticârete muktedir kılmak ni'metiyle minneti mutazammın olmuş olur. Bu da emr-i ticâretin Hak Teâlâ'nın kulları hakkında ma'rız-ı imtinânda olarak beyân buyurduğu ni'am-i ilâhiyyesi cümlesinden olduğuna a'zam delîl ve sa'y u kesbin dahi fazîletini iş'ârî müstemildir.

[20] Fahr-i Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'de nakline göre Mukâtil bu sûrenin tefsîrinde demiş ki: "Kavm-i Kureyş'e celb-i erzâk için yazın Şam'a ve kışın Yemen'e gitmek girân gelmişti. Cenâb-ı Hak Habeşîlerin kalblerine gemilerle cânib-i Hicâz'a zahire sevkini ilkâ ve ilhâm buyurmakla onlar Cidde'ye zahire sevkine başlamışlar idi. O cihetle kavm-i Kureyş develer ve merkeblerle Mekke'den çıkıp iki gecenin içinde Cidde'den zahire iştirâ ederek gelirler idi. Bu hâl devâm ve tetâbü ettiğinden Cenâb-ı Mevlâ-yı Müte'âl onların Şam ve Yemen'e olan rıhlet ve müsâferet külfetini üzerlerinden almış oldu."⁸⁷ İntehâ. Bu tefsîre göre dahi âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hakk'ın kavm-i Kureyş hakkında husûl-ı makâsıd-ı ma'îşetiyle için Habeşîleri ayaklarına göndermek gibi tehyie-i esbâb-ı inti'âşlarıyla icrâ-yı mennâniyet buyurmuş olduğuna remz ile beraber def'-i gâile-i mücâata ve zarûret husûsunda kesb u teâtî ile lüzûm-ı sa'ye işâret vardır. İmdî âyet-i kerîme siyâk u sibâkından zâhir olduğu üzere mazarrat-ı ihtiyâc ve zârûretin def' u ref'i için emr-i iktisâb ve teşebbüs-i esbâb ile olabileceğini müfiddir.

İnsan için sa'yin sübûtuna delâlet eden âyâtdan biri dahi Cenâb-ı Hakk'ın "Ve en leyse li'l-insâni illâ mâ se'â. Ve enne sa'yehû sevfe yürâ. Sümme yüczâhü'l-cezâe'l-evfâ."⁸⁸ kavî-i şerîfidir. Beyzâvî'nin ve sâirinun ifadelerine göre ma'nâ-yı kavî-i kerîm, insana kendi sa'yinden başkası yoktur. Ya'nî [21] hiç kimse âharin

86 Ebu's-Su'ûd, *a.g.e.*, cilt 5, s. 578-579.

87 Fahrüddîn er-Râzî, *a.g.e.*, cilt 32, s. 108.

88 Necm, 53/39-41.

günâhıyla muâhaze olmadığı gibi onun ef'âl-i hasenesiyle dahi sevâba ermez. Fe-
emmâ âsârda vârid olduğu üzere hac ve sadakanın meyyit hakkında fâidesi olması
yani bir kimse ölmüşünün ruhu için sadaka veya bedel-i hac verdiği sûrette hâsıl
olacak ecr u mesûbâtından meyyitin istifâde etmesi tarafından 'amel-i hayra niyet
eden zat onun nâibi gibi olduğuna mebnîdir. İbâdet-i mâliyyede ise niyâbet bilâ-
hılâf cârîdir. Sana hüveydâdır ki bu âyet-i kerîme ba'zı muhakkıkînin ifadeleri
üzere her ne kadar 'abdin sa'y u amel-i nefsi üzerine sevâb u 'ikâb terettübü
hakkında şeref-nâzil olmuş ise de "Ve inne sa'yehû sevfe yürâ" kavlı-i şerîfi
de delâleti üzere hayrât ve meberrât emrinde teşvîk-i sa'ye ve insan fi'linde
muhtâr olduğu ve kendinden ef'âl ve harekâtının sudûruna yine kendinin dahli
bulunduğu ve illâ sa'yine sevâb u 'ikâb terettüb etmemesi icâb eyleyeceği
hasebiyle kesb ü sa'yin 'abde istinâdına işâretten hâlî değildir. Nitekim zâhirdir
mefhûm-ı âyet-i kerîmeden insana lâyık olan bâdi-i husûl-ı hayrât ve meberrât
olacak şeyin tahsiline sa'y etmek olduğu dahi anlaşılır. Câmi'ler yaptırmak ve
kudret-i kesbden âciz olan ehl u akâribi infâk eylemek ve daha sâir türlü vücûh-ı
birr ü hasenâtta bulunmak niyetiyle tahsîl-i ğinâ ve servet etmek gibi. Zîrâ zâhir
olduğu üzere âyet-i kerîmenin bunlara da şümûlü vardır.

Sa'y u kesbe delâlet eden âyât-ı celîlenin biri de "Ve ce'alnâ âyete'n-nehâri
mubsıraten li-tebteğû fadlen min Rabbiküm..."⁸⁹ kavlı-i şerîfidir. "Mubsıra",
muzîe, ya'nî ziyâdâr ve rûşen ma'nâsnadır. Beyzâvî demiştir ki: "Rûşenâ-i
nehârda esbâb-ı ma'îşetinizi cüst ü cû edip a'mâl u ef'âlinizi izhâra o yüzden
dest-res olabilmeniz için delâil-i kudret ve vahdâniyetimizden olan nehârı vâdih
ve hüveydâ kıldık demektir."⁹⁰ Esbâb-ı ma'îşete sa'y u taleb hakkında vârid olan
âyât-ı kerîme kesir olup zikrettiğimiz mikdâr isbât hakkında kâfidir.

[22] Ba'dehû ma'lûmun ola ki mal ve serveti vücûh bir hayra sarf ve
infâkdan murâd insan cemî' mâmelekini bezl ü nisâr edip de muhtâc-ı bî-nüvâ
kalmak demek değildir. Zîrâ bu sûret, "Ve âti ze'l-kurbâ..."⁹¹ ilâ âhirih âyet-i
kerîmesi delâlet ettiği üzere ğayr-i câizdir. Bu âyet-i kerîme akâribe ve fukarâyâ
ve muhtâcîn ve ebnâ-i sebîle haklarını i'tâ ile emri müştemil olup akrabânın
hakkı Beyzâvî'nin ifâdesi üzere, "Kendilerini terk etmemek ve haklarında ifâ-
yı mu'âmele ve mu'âşeret ve lütf u mürüvvet eylemektir. İmâm Ebû Hanîfe
hazretleri "Akâribin hakkı mahrem oldukları sûrettedir." buyurmuştur. "Ve'l-
miskîne ve'bne's-sebîli ve lâ tübezzir tebzîrâ."⁹² kavlı-i şerîfiyle (malın becâ olan

89 İsrâ, 17/12.

90 Beyzâvî, *a.g.e.*, cilt 2, s. 294.

91 İsrâ, 17/26.

92 İsrâ, 17/26.

mahall-i sarfı beyân buyurulduktan sonra) mahall-i lâikinin ğayr-ı sarfıyla 'alâ vechi'l-isrâf istihlâkenden nehy ü men' olunmuştur. Aleyhi's-salât ü ve's-selâm hazretlerinden mervîdir ki: Ashâbdan Sa'd hazretleri abdest alırlar iken "Bu isrâf nedir?" diye suyu çokça isti'mâl ettiklerine darılmışlar idi. Hazret-i Sa'd'ın 'Abdest isrâf olur mu yâ Resûlallah?' diye vâkı' olan su'âli üzerine Resûl-i Ekrem hazretleri "Evet, velev ki nehr-i cârî üzerinde olsun." buyurmuşlardır.⁹³ Tefsîr-i Beyzâvî bu vechiledir.⁹⁴ İmdî, sen Fahr-i Risâlet'in nehr-i cârî hakkında bile abdest suyunda isrâfî men' buyurduklarına im'ân-ı nazar eyle ki sarf-ı mâl husûsundaki isrâf nasıl olur?

[23] İnsan cemî' mevcûdunu sarf u i'tâ eylemek ğayr-i câiz olduğuna "Velâ tec'al yedeke mağlûleten ilâ 'unukike velâ tebsuthâ külle'l-bastı fetak'ude melûmen mahsûrâ."⁹⁵ âyet-i kerîmesi dahi delâlet eder ki Beyzâvî'nin ifâdesi üzerine isrâf ve sû-i tedbîr ile 'ındallah ve 'inde'n-nâs lev m ve ta'yîr olunur ve pişman ve nâdim olursun yahûd "mahsûr"un ma'nâsı nezdinde bir şey kalmayarak kendi kendine kalırsın demektir.⁹⁶

Fahr-i Râzî *Tefsîr-i Kebîr*'de "Ve âti ze'l-kurbâ hakkahû ve'l miskîne vebne's-sebîli..."⁹⁷ ilâ âhir, âyet-i kerîmesinin tefsîrinde demiştir ki: "Ma'nâ-yı âyet-i kerîme, sen birr-i valideynden ya'nî ebeveyn hakkında sebkât eden tavsiye-i ihtirâmiye mûcibâtını tamâmi-i ifâdan sonra derece derece sâir akrabâ ve ta'allukâta muvâsât ve ba'dehû ıslâh-ı ahvâl-i fukarâ ve ebnâ-i sebîl husûsâtıyla iştiĝâl etmeğliğin lâzım gelir demektir. Ve ma'lûmun ola ki "Ve âti ze'l-kurbâ hakkahû." kavli-i şerîfi mücmel olup mazmûnunda sâhib-i karâbete i'tâsı lâzım gelen hak neden ibâret olduğu beyânı mevcûd değildir. İmâm Şâfiî (ö. 204/820) 'ındinde veled ve vâlideynin ğayrîsine infâk vâcib olmayıp fukahâdan bir cemâat bi-kadri'l-hâce kâffe-i mahârimine infâk vâcibtir dediler. Mahrem olmayan akrabânın meselâ insanın amcazâdesinin güzel görüşmek ve ziyâretine gidip muhabbet etmek ve refâh ve vüs'at ve gerek teng-desti ve zarûret zamanında hüsn-i mu'âmele ve mu'âşeret eylemekten başka üzerinde hakkı olmadığına cümle ulemâ ittifâk eylemişlerdir. Fakîr-i bî-nüvâ olan kimseye kendinin ve ehl ü ıyâlinin yiyeceklerini vermek ve muhtâc kalan ebnâ-i sebîle dahi zâd u râhileden kendisine gideceği mahalle değin kifâyet edecek şeyi i'tâ etmek vâcibtir."⁹⁸

93 İbn Mâce, "Tahâret", s. 48.

94 Beyzâvî, *a.g.e.*, cilt 2, s. 298.

95 İsrâ, 17/29.

96 Beyzâvî, *a.g.e.*, cilt 2, s. 299.

97 İsrâ, 17/26.

98 Fahrüddin er-Râzî, *a.g.e.*, cilt 20, s. 194-195.

[24] Ve yine İmâm Fahreddîn-i Râzî, “Ve lâ tec‘al yedeke mağlûleten ilâ ‘unukıke velâ tebsuthâ külle’l-bastı.”⁹⁹ âyet-i kerîmesi tefsîrinde demiştir ki: “Bundan evvelki âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak, Resûlüne infâk ve i’tâyı emr buyurmuş olduğundan bu âyet-i kerîmede dahi usûl-i infâkı ta‘lîm buyurmuştur. Ma‘lûmun olsun ki Hak Teâlâ hazretleri mü’min kullarının infâk-ı muhtâcîn emrinde olan hâl ve şânlarını sûre-i Furkân’da “Vellezîne izâ enfakû lem yüsriû ve lem yaktürû ve kâne beyne zâlike kavâmâ.”¹⁰⁰ âyetiyle şerh buyurmuş olmakla bu makamda dahi Resûlüne o sûret üzere infâkı emir buyurarak: “Velâ tec‘al yedeke mağlûleten ilâ ‘unukıke”¹⁰¹ buyurmuştur. Yani bezl ü infâktan ol derece imsâk-ı yed etme ki gerek hakk-ı nefsinin ve gerek vücûh-ı sıla-i rahm ve birr u hasenâtınca ehl ü âilenin haklarını kasr ve tazyik eylesin. (Belki bir sûret-i mu‘tedile ve mutavassıtada harç ve sarf eyle demektir.) “Velâ tec‘al yedeke mağlûleten ilâ ‘unukıke.”¹⁰² kavli-i şerîfinin ma‘nâsı, ifrât-ı kabz ve imsâk ile elini lâle-bend-i habs ve tazyîk olarak inbisâtdan kalmışa döndürme, demek olup “Ve lâ tebsuthâ külle’l-bastı.”¹⁰³ nazm-ı kerîmi dahi bezl ü infâkta ifrât ile tehî-dest kalacak derece daire-i bezl ü nisânı tevsî‘ eyleme demektir. Hulâsa-i kelâm şu olacaktır ki hukemâ kütüb-i ahlâkda beyân ettiler ki her bir hulk ve sıfatın ifrât ve tefrîtden ibaret iki tarafı olup onların ikisi de mezmûmlardır. İmdî buhl ki hasîslıktır imsâkta ifrât eylemektir. Ve tebzîr ki müsrifliktir sarf ve infâkta tefrît etmekten ibaret olarak ikisi dahi mezmûm ve nâ-makbûl olup merğûb ve makbûl olan bunların cihet-i i’tidâl ve vasatiyyesidir ki nitekim Cenâb-ı Mevlâ, “Ve kezâlike ce‘alnâküm ümmeten vasatâ.”¹⁰⁴ buyurmuştur. Vasatta i’tidâl olmakla sizi a‘del-i ümem kıldım meâlinde ümmet-i vasat kıldım buyurulmuştur. [25] Ba‘dehû Cenâb-ı Hak, “Fe-tak‘ude melûmen mahsûrâ”¹⁰⁵ buyurmuştur. Müsrifin melûm olması yani levm ve ta‘yîr olunması şu cihetdendir ki o adam hem kendi kendisini levm eder ve hem de emvâlini bi’l-külliye elinden çıkarıp ehl ü âilesini mazarrat-ı fakr u zaruret ve mihnet içinde bıraktığından nâşî ashâb ve ahbâbı dahi onu levm ve ta‘yîr eyler. Mahsûr olması da şöyledir ki İmâm Ferrâ demiştir ki: “Arablar mahsûr diye yorulmuş ve yolda kalmış deveye derler. Deve kısmı yarı yolda yorulup kaldığı vakit vasat-ı râhda nasıl âciz ve mütehayyir olur ise insan dahi bir aylık malzemesini (birkaç gün içinde) harc u sarf eyleyecek olur

99 İsrâ, 17/29.

100 Furkân, 25/67.

101 İsrâ, 17/29.

102 İsrâ, 17/29.

103 İsrâ, 17/29.

104 Bakara, 2/143.

105 İsrâ, 17/29.

ise ayın vasatında âciz ve mütehayyir olarak kalır. Bu hâlde olan kimseye sû-i tedbîri ve mühimmât-ı emr-i ta'ayyüşünde terk-i harem ve ihtiyat eylemiş olması cihetiyle Zîrâ idâre ve i'âşesinde bulunanlar tarafından levm lâhık olacaktır." Fahr-i Râzî'nin zikrettiği alâ vechi'l-ihtisâr burada nihâyet buldu.¹⁰⁶

[26] İmdî naklettiğim âyât-ı kerîme ve ahâdîs-i şerîfe ve âsâr-ı sahîhadan ve tefsîr-i âyâtta müfessirînin sebkât eden ifâdelerinden insan için âhara ihtiyâçtan kendisini vâreste edecek şeyi tahsîle çalışmak lâzîmeden olduğu anlaşılmiştir. Ârif-i billâh İbn Reslân'ın *Zübed* nâm kitâbda işâret ettiği üzere iktisâb ulemâdan pek çok zevât 'ındinde tevekkülден efdaldır. Ve vücûh-ı birr ü hayra sarfi garazıyla taleb-i yesâr ve servet etmek mûcib-i mesûbât olan a'mâl-i hayrandır. Ebeveyne ve ehl ü evlâda ve muhtâcîn ve ebnâ-i sebîle bezl ü infâk etmek ve mescid ve medreseler binâsına ve mekteb inşâsına ve asâkir-i İslâmiyye i'ânesine para sarf eylemek ve envâ'-ı hayrât ve meberrâtın bu yolda daha ba'zı şeyler yapmak gibi. Servet böyle şeyler için olur ise onun a'zam-ı kurubâtın ya'nî mûcib-i ecell-i ecr ü mesûbâtın olduğundan şüphe yoktur. Binâen alâ hâzâ emr-i kesbe ve turuk-ı iktisâbda sa'ye muktedir bulunan her Müslümana zikr olunan sûrette umûr-ı hayriyyeye sarf etmek niyetiyle taleb-i servete çalışmak gerekir. Servet-i tâmme ashâbından olan selef-i sâlihîn hazarâtının eserlerine iktifâen ki mallarını taleben li-merzâtillah umûr-ı hayriyyeye sarfetmişler ve pederlerine ve evlâd u iyâl ve sâir yakınlarına bâliğan mâ belağ sarf u infâk eylemişlerdir. Nitekim inşâallah hâtîme-i risâlede beyânları gelir.

Servet ü ğınâda ashâbı hakkında menâfi'-i zâtîyye ve zikr ve ta'dâd olduğu üzere umûr-ı hayriyyeye masrûfiyyeti sûretinde fevâid-i müte'addiye husûlû mukarrer olduğuyula beraber tasmîmi hâlinde umum millet-i İslâmiyyenin kesb ü şevket ve kudret eylemesi menfaati dahi hâsıldır ki bu kuvvet bi'l-âhere devletin ve o dahi dînin kuvvetini mûcibdir. Bu hâlde kesb ü kâra iktidârı olan mü'minînden birinin sa'y ve ğüşesinin abes ve bî-fâide olduğu i'tikâdıyla o yola kıyâm etmemesi veyâhûd ol bâbda tecvîz-i kesl ve tüvânî etmesi lâik olmayacaktır. Zîrâ i'tikâd-ı mezkûr sâbîku'n-nakl âyât ve ahâdîs ve âsâr-ı seniyye medlûlâtının muhâlifidir. Bir de bu 'âlem 'âlem-i esbâbdır. Halâik hakkında âdet-i ilâhiyye dahi bâlâda îmâ olduğuyula üzere taleb-i rızk bâbında teâtî-i esbâb ve teşebbüsât üzerine cârî olagelmıştır. Ve hem de 'abdden ef'âlin sudûrunda kendinin medhali vardır. Nitekim mukaddîmede beyânı güzêrân etmiştir.

[27] Ta'acüb olunacak şeydir ki demirci ve dülger ve daha sâir sanâi' erbâbı ehl-i kesb öyle fâideli san'atlarını bırakıp evlâdının aklâm-ı devletten birinde kâtib olmaları için san'at-ı kitâbet ta'allümüne gayret ediyor ve hazîne-i mîriye

göz dikip asıl kesb-i helâl ve serveti mûcib olan âbâ vü ecdâdının san‘atından i‘râz eyliyor. Bunlar bütün Hak Teâlâ hazretlerinin bu ‘âlemin üslûb ve nizâmında olan hikmet-i ilâhiyyesinin muktezâsını bilmemekten neş‘et ediyor. Cenâb-ı Hak, nizâm-ı ‘âlem muhtell ve mu‘attal olmayıp tamâm ve kemâlini bulsun için herkesi bir hizmete sevk buyurmuş. Mesela kimini ümerâ ve kimini ulemâ ve kimisini asker ve kimisini tüccâr kimini de ehl-i san‘at kılmıştır. Sahâbe-i güzîn rıdvânullahi teâlâ aleyhim ecma‘în hazarâtı dahi bu minvâl üzere olup içlerinden bir takımı emr-i dinde tefakkuh eder ve bir takımı cihâda gider ve kimi tüccârlık eder kimisi dahi ticâretin ğayri bir şeyle tekessüb eyler idi. Nitekim Hak celle ve ‘alâ “Vemâ kâne’l-mü’minûne liyenfirû kâffeten felevlâ nefera min külli fırkatin minhüm tâifetün liyetefekkahû fi’ d-dîni...”¹⁰⁷ âyet-i kerîmesiyle îmâ buyurmuştur. (Bu âyet-i kerîme mü’minînin hepsi harbe gitmeseler de birer takımı ta‘lîm-i dîn için kalıp mesâil-i dîniyyede tefennün ve temehhür eylemeleriyle harbden ‘avdet eden ihvânlarına bâdî-i yakaza ve intibâh olacak mühimmât-ı dîniyyeyi telkîn ve tezkîr eyleseler me’âl-i ‘âlîsinde olarak fezâil-i ‘ilmi inbâ eden âyâtandır. Nitekim *İhyâ*’da ve sâir kütüb-i mevâ‘iz ve ahlâkda meşrûhdur. Li-mütercimihî)

[28] İmâm-ı Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim’in (ö. 261/875) Hazret-i Huzeyfe’den (ö. 36/656) rivâyeten beyân buyurdıklarına göre Resûl-i Ekrem sallallahü aleyhi ve sellem hazretleri (kurenâ-yı ashâbına hitâben) “Ahâliden Müslümanım diyenleri zabt u tahrîr edip bana beyân eyleyin.” diye emir buyurmalarıyla kendilerine “Bin beş yüz kişiyi defter ettik.” buyurmuşlardır.¹⁰⁸ İşte bu hadîs-i şerîf ol vakt mevcûd olan müslimînin adetlerinin bilinmek lüzûmu olduğunu isbât eder. Çünkü mü’minînin ‘adedlerini bilmekte kesret veya killetlerine ‘ilm ü vukûf hâsil olacağı gibi hâl ve şânlarına dahi ittilâ‘ı bâdî olur ki onlardan ba‘zıları me’mûriyete ve ba‘zıları harb u cihâda ve ba‘zısı dahi harâset veya sinâ‘ate veyâhûd ticârete sâlih ve müsta‘id bulunduğundan herkesi hâline cüsbân hizmette istihdâm buyurur. İmdî bize de lâzım gelir ki onlara iktidâ edip hep birden hazîne-i devlete müteveccih olmamalıyız. Zîrâ bu sûret hazînenin si‘a hâlinde bile günahtır, kande kaldı ki hâl-i muzâyakasında.

[29] Daha ziyâde ta‘accüb olunacak şey Dersaâdet’te millet-i İslâmiyye’nin bi-ecma‘ihim mi‘mârlık işinde i‘râzlarıyla böyle bir san‘at-ı nefise-i ‘azîmenin bi’l-küllîye Hristiyan elinde olmasıdır. Çünkü mi‘mâriyye fûnûn ve sınıyâ‘in en celilidir. Nasıl celîl değildir ki esâsını enfa‘-ı ‘ulûm olan ilm-i hendese üzerine mübtenîdir. Bu da mahzâ mü’min kardaşlarımızın gâflet ve tekâsüllerinden

107 Tevbe, 9/129.

108 Buhârî, “Cihâd”, s. 181; Müslim, “İmân”, s. 235.

neş'et etmektedir. Hemen Cenâb-ı Hak bizi ğâfiller uykusundan bîdâr ve hâlimizi ahsen-i ahvâle tahvîl buyursun ve âhir ve âkıbetimizi hayr eylesün.

Burası böyle çok adamda bir zann-ı vâhî daha vardır ki "El-fakru fahrî."¹⁰⁹ hadîsine istinâden fakr u zarûreti ğınâ ve servetten iyi zannederler. Hadîs-i mezkûr ise "Kâde'l-fakru en yekûne küfren."¹¹⁰ Ya'nî, fakr u zarûret sâhibini küfre ikâ' etmeğe karîbdir hadîsiyle mu'ârızdır. Beynlerinde vech-i tevfiğ şöyledir ki fakr ba'zı ârifinin ifâdeleri üzere iki türlü olup biri "fakr ilallah"tır ki Hakk'a ihtiyaçtır ve diğeri "fakr ile'n-nâs"dır ki yoksulluk cihetiyle halka ihtiyaçtır. Evvelki hadîs-i şerîf ma'nâ-yı evvele mahmûldür. Zîrâ Hakk'a ihtiyaç [30] ve her işte ondan isti'âne ve istimdâd ayn-ı iftihâr olup umûr ve makâsıdda nefsini müstakil ve i'âne-i ilâhiyyeden müstağnî tanıyarak Hak'tan i'râz eylemek 'ıyâzen billâhi teâlâ 'ayn-ı buğz ve nikbettir. Ve ikinci hadîs-i şerîf ma'nâ-yı sâniye ki yoksulluk ve halka ihtiyaç ma'nâsına olan fakra mahmûldür. Zîrâ zarûret ve halka muhtâciyet 'ayn-ı küfr olmak derecesindedir. Çünkü insan fakîr düştüğü ve sâbirinden olamayarak halka ihtiyâcı müşted olduğu sûrette el-'ıyâz billâh gâh Hak Teâlâ'ya kendisini fakîr ve başkasını ğanî kıldığından dolayı i'tirâz eder ve gâh pençe-i fakr u fâkadan kurtulmak emeliyle küfriyyât envâ'ından sâir türlü teşebbüsâta kıyâm eyler. İmdî bu ma'nâlara göre ne iki hadîs beyninde ta'âruz ve tebâyün vardır ve ne de hadîs-i evvelde yoksulluk ve "ihtiyâc ile'n-nâs" ma'nâsına olan fakrın fahr olduğuna delâlet vardır.

Bunu Kādî Beyzâvî'nin "Ve vecedeke 'âilen fe-ağnâ."¹¹¹ âyet-i kerîmesi tefsîrinde olan sözü dahi te'yîd eder ki müşârün ileyh o âyet-i kerîmedeki 'âil lafzını "fakîr sâhibu 'ıyâl" diye tefsîr ederek zât-ı fahr-i risâletin feyz-i ticâret ile kesb-i ğınâ ve temevvül buyurmuş olduklarını beyân eylemiştir.¹¹² Çünkü bu âyet-i kerîme Peygamberimiz sallallahü teâlâ aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerine hitâb olup Beyzâvî'nin beyân olunan tefsîriyle Hak Teâlâ hazretlerinin zât-ı Hazret-i Risâlet'i nemâ-yı ticâret ile resîde-i ser-menzil-i devlet ve servet

109 "Fakirlik benim iftiharımdır; ben onunla övünürüm." anlamına gelen bu rivayetin tahrîc ve değerlendirmesini yapan Ahmet Yıldırım, rivayetin senet ve metin olarak hadis kaynaklarında tespitinin mümkün olmadığını, genellikle zayıf ve mevzû hadisleri ihtiva eden eserlerin, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1447) "Mevzu ve batıldır." dediğini naklettiklerini açıklamıştır. (Ahmet Yıldırım, "Dîvân-ı Hikmet'te Yer Alan Hadislerin Kaynakları ve Değerlendirilmesi", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt 52, no. 4, Ekim-Kasım-Aralık 2016, s. 49.)

110 "Fakirlik, neredeyse küfür olacaktır." manasına gelen bu hadisin kaynakları ve değerlendirmesi için bkz. (Muhâmmet Yılmaz, "Necmüddîn el-Kübrâ'ya Sorulan Hadisler ve Cevapları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 2014, s. 11.)

111 Duhâ, 93/8.

112 Tefsîrde aynı anlamda "fakîren zâ 'ıyâl" geçmektedir. Bkz. Beyzâvî, *a.g.e.*, cilt 3, s. 544.

buyurmuş olduğunu ma‘raz-ı imtinânda beyân buyurduğuna ve ğinâ ve servet husûsu Hak celle ve ‘alâ hazretlerinin kulları hakkında mûcib-i minnet olan ni‘am-ı ilâhiyyesi cümlesinden bulunduğuna delâlet eyler.

[31] Ticâret ve sinâ‘at fukahâ-i a‘lâmdan ba‘zılarının beyânlarına göre farz-ı kifâyedir. (Ya‘nî herkese başka başka farz-ı ‘ayn değılse de min haysü’l-mecmû‘ umûm hakkında bir farzdır. Cümleten terk ederler ise âsim olurlar.) Zîrâ ticârât ve mübâya‘ât bi’l-küllîye terk olursa nizâm-ı ‘âlem muhtel olarak halk helâk olur. Binâenaleyh Hakîm-i Mutlak Teâlâ hazretleri nizâm-ı kevneyn muhtel ve müşevveş olmayacak vech üzerine mu‘âmele ve mübâdeleyi meşrû‘ kılmıştır. Ve ‘âlem-i dünya ‘âlem-i esbâbdır ve onun nizâm ve intizâmı kavânîn ve ahkâmın ve hıref ve sanâyi‘in intizâmıyladır.

Tâcirâna ve bi’l-cümle ehl-i hıref ve sanâyi‘a lâzım olan ve vâcib olan san‘at ve ticâretinde sıdk u istikâmet edip hîle ve hıyânet eylememektir. Zîrâ bereket ve izdiyâd-ı servet onunladır ve mâlik râic fiâtı her ne ise müşteriye doğru haber verip metâ‘ı üzerine yemîn etmemektir. Muhtekir olanlar ya‘nî terakkî-i fiâtı vaktine intizâren zahîre saklayanlar mel‘ûndur. İmâm Ebû Yûsuf (ö. 182/798) demiştir ki: “Habs ve te’hîri halka muzır olan şey gerek me’kûlâtından olsun [32] gerek olmasın velev altın ve gümüş olsun onu habs ve ihtikâr eden kimse her ne kadar müddet-i tevkîf ve ihtikârı kalîl olsa da günahkâr olur. Fakat kendi arzı mahsûlünü tevkîf edip saklayan kimse muhtekir olmaz. Lâkin eğer mü‘mininin ona şiddet-i ihtiyâcları vaktinde fûruhtundan imtinâ‘ eder ise isâet etmiş olur. Âhar beldeden celb-i (emti‘a veya zehâir) eden kimse hakkında (tevkîf ve imsâka salâhiyyet-i şer‘iyyesi olup olmadığına dâir) ‘ulemâ ihtilâf etmişlerdir. İhtiyât olan râic fiât üzerine sarf ve fûruht eylememektir.

Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallahü teâlâ aleyhi ve sellem efendimizden mervîdir ki “Her kim bir yerden zahîre celbedip o günkü fiâtı ile bey‘ ederse tahkîk o kimse tasadduk etmiş olur.” buyurmuşlardır.¹¹³ Ve yine Aleyhissalâtü ve Sellem hazretlerinden mervîdir ki: “Bir beldeden diğeri beldeye celb-i zehâir edip o günün fiâtı üzerine bey‘ etmiş yoktur, illâ onun indallâh kadr u menzileti şühedâ mertebesindedir.”¹¹⁴ buyurup ba‘dehû “Ve âharüne yadribüne fi’l-ardi

113 Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr fi’l-esfâr fi tahrîci mâ fi’l-İhyâi mine’l-ahbâr*; thk. Muhammed Eşref b. Abdî’l-Maksûd, Riyâd, Mek-tebetü Taberiyye, 1415/1995, s. 422, (h. no: 1601).

114 İbn Merdûye tefsirinde İbn Mesud’dan zayıf bir senetle nakledildiği belirtilmektedir. Yine Hâkim’in, el-Yese‘a b. el-Muğîre’den “Pazarımıza mal getiren Allah yolundaki mücâhid gibidir.” hadisini mürsel olarak naklettiği kaydedilmiştir. Bkz. Irâkî, *el-Muğnî*, s. 422, (h. no: 1601) altındaki açıklama kısmı.

yebteğüne min fadlillâhi ve âharüne yukâtilüne fî sebîlillâhi."¹¹⁵ âyet-i kerîmesini tilâvet buyurmuşlardır.¹¹⁶ Bu âyet-i kerîmede Cenâb-ı Hak fî sebîlillâh mukâtele ve mücâhede edenler ile rû-yı arzda helâlinden kesb u ticâret garazıyla geşt ü güzâr eyleyenlerin derecâtı miyânını müsâvî tuttuğundan âyet-i kerîme-i mezkûre ticâretin menzile-i cihâdda olmasına delâlet etmiştir.

[33] Hâtîme

Havâss-ı nâstan olan bazı ehl-i servet beyânındadır.

Rivâyet olunmuştur ki Hazret-i İbrahim aleyhissalât sâhib-i servet idi. Ticâret eyler idi. Ziyâfeti âdet eden müşârün ileyh hazretleridir. Hazret-i Dâvud ve Hazret-i Süleyman aleyhimesselâm dahi servet ü sâ mânın derece-i ğâyesinde idiler. Ashâb-ı yesâr ve servetten daha sâir enbiyâ-i 'ızâm gibi. Beyzâvî'den naklen sebk ettiği üzere sâbit olmuştur ki bizim Peygamberimiz sallallahü teâlâ aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerini dahi tarîk-i ticârete sülûk edip mâl-i ticâret ile Cenâb-ı Hak kendilerini aĝnâ buyurmuştur.

[34] Sahâbe-i kirâmdan Hazret-i Ebû Bekr es-Siddîk cenâbları aĝniyâ-yı ashâbdan idi. Mâl-i firâvâna mâlik ve servet-i tâmmeye sâhib idi. Yemen'e ve sâir cihât-ı sâireye ticâret eyler idi. Fukarâ ve mücâhidîne i'tâsı ve kul âzâd eylemesi ve vücûh-ı bîrr ü hayrdan daha sâir sûretlere sarf u harc etmesiyle millet-i İslâmiyye mâl-ı müşârün ileyhten muntefî' ve müstefîd olmuşlardır. Cenâb-ı Hak meşkûr buyursun. Hazret-i müşârün ileyhten mütevâtîr olan umûr-ı hayriyye-i mâliyye sâirinden menkûl değildir. Ya'nî sâdir olmamıştır. "Ve se-yücennebûhe'l-etkâ. Ellezî yü'tî mâlehû yetezekkâ. Vemâ li-ehadin 'indehû min ni'metin tüczâ. İlle'b-tiğâe vechi rabbihi'l-a'lâ. Ve le-sevfe yerdâ."¹¹⁷ âyât-ı kerîmesi hakk-ı müşârün ileyhde nâzil olmuştur (ki müşârün ileyhın semâhat-ı fütüvvetkârâne ve rızâ-yı cûyânelerini nâtıkdır). Beyzâvî demiştir ki: "Bu âyetler Hazret-i Ebû Bekr'in Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641) ile müşrikîn elinde kalarak müteezzî olan daha bir takım aceze-i üserâ-yı muvahhidîni onlardan iştirâ ile 'ıtk u âzâd buyurmaları üzerine nâzil olmuştur."¹¹⁸

Aĝniyâ-i ashâbdan biri de Hazret-i Osmân'dır (ö. 35/656). Zîrâ müşârün ileyhın çok malı ve servet ü sâ mânı var idi. Mü'minler onun malından menfa'at

115 Müzzemmil, 7320/.

116 Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., cilt 3, s. 1680.

117 Leyl, 92/17-21.

118 Müellif ve mütercim sehven olsa gerek Râzî yerine Beyzâvî demiştir. Bu ayetlerin Hz. Ebu Bekr (r.a.) hakkında nâzil olduğuna dair Beyzâvî'de bir açıklama yoktur. Ancak mezkûr ayetlerin Hz. Ebu Bekr (r.a.) hakkında nâzil olduğuna dâir *Tefsîr-i Râzî*'de detaylı açıklamalar mevcuttur. (Bkz. Fahrüddin er-Râzî, a.g.e., cilt 31, s. 205-207).

görmüşlerdir. Bi'n-nefs müşârün ileyh ceşşü'l-'usre'yi teşhîz buyurmuşlardır. Ve onun üzerine Zât-ı Hazret-i Fahrü'l-Mürselîn ve bi'l-cümle ashâb-ı güzîn kendilerine teşekkür buyurmuşlardır. (Li-mütercimihî: Ceşşü'l-'usre ta'bîri güçlük askeri demek ma'nâsına olarak Tebük Gazvesi için techîz buyurulan asker-i Sultânu'l-Enbiyâ'ya itlâk olunur. Gazve-i mezbûrenin tahaddüsü havanın pek harâretli vaktine tesâdüf etmekle 'azîmet-i düşvâr olmuşdu. İntehâ.)

[35] Cümle-i ağniyâ-i ashâbdan biri dahi Abdurrahman bin Avf (ö. 32/652) hazretleridir ki serveti derece-i ğâyede ve malı cümleden ziyâde idi. Ehl-i cihâd ve sâireden olan sınıf-ı İslâmiyyeye mâlen iâne eder ve dâimâ fi'l-i hayriyyede bulunur idi. Ashâbdan daha sâir zevât-ı kirâm gibi ki kesb ü ticâret ederler idi.

Müctehidînden dahi ehl-i servet imâm-ı a'zam ve müctehid-i akdem Ebû Hanîfe hazretleridir. Zîrâ müşârün ileyh servet ve ğinânın nihâyet mertebesinde idi. Basra'ya ve sâir mahalle külliyyetli ticâret eyler idi. Kendilerinin fukarâ-yı eytâma ve mesâkîn ve ebnâ-i sebîl ve iktisâbdan âciz olanlara akçe i'tâsı misüllü beyân ve ta'dâdından zebân-ı hâmenin kelîl olacağı ef'âl-i hayriyyeleri vardır. Cenâb-ı Hak sa'yini meşkûr buyursun. Kendileri ğâyete nefîs ve kıymetdâr esvâb-ı kebîr ve ta'âmın tayyibât ve lezâizinden tenâvül ederler idi. Bu da bir nev' tahdîs-i ni'met demek olduğundan mübâhiyyetinde şüphe yoktur. Hak Teâlâ hazretleri "Kul men harreme zînetallâhi'l-letî ahrece li-'ibâdihî ve't-tayyibâti mine'r-rizkî."¹¹⁹ buyurmuştur.

[36] Beyzâvî bu âyetin tefsîrinde demiştir ki: "Hak Teâlâ'nın kulları için ihrâc ve ihzâr buyurduğu zînet gerek nebâtta olsun pamuk ve keten gibi ve gerek hayvândan olsun ipek ve yün gibi ve gerek madenî olsun zırhlar ve cevşenler gibi (tayyibâtta murâd) me'kûlât ve meşrûbâtca olan müstelezzâtdır. Ve bu kavli şerifte delîl vardır ki me'kûlât ve melbûsâtta her nev' tecemmülâtta asl olan ibâdadır. Zîrâ min kelimesindeki istifhâm-ı inkârîdir."¹²⁰ İntehâ.

İmâm Fahreddîn-i Râzî *Tefsîr-i Kebîr*'de dedi ki: "Bu âyet-i kerimede iki kavli vardır. Kavli-i evvel âyet-i kerîme-i mezkûredeki zînetden setr-i avret edecek libâs murâd olduğudur. Ve bu İbn Abbas kavlidir. Radıyallahü anhümâ. Kavli-i sâni zînet-i mezkûrenin cemî-i envâ'-ı zînete şâmil olmasıdır. Bu hâlde tezeyyünât envâ'-ının her türlü ve her ne suretle olursa olsun tanzîf-i beden at ve araba ve sâir türlü huliyyât ve tecemmülât envâ'-ının kâffesi zînet-i mezkûre tahtında dâhil olmuş olur. Zîrâ onların hepsi zînettir. Eğer erkek hakkında altın ve gümüş ile ipeğin hürmetine dâir taraf-ı şâri'den nass-ı sarîh vârid olmamış olaydı onlar

119 Araf, 7/32.

120 Beyzâvî, a.g.e., cilt 1, s. 541-542.

bile işbu hükm-i umûmî tahtında dâhil olurdu. Umûr-ı mezkûr tahtında nisvân ve 'itriyyât ile temettu' dahi dâhildir. Ya'nî onlar dahi bir nev' zînet demek olmakla âyet-i kerîme-i mezkûreden tâife-i zenân ile suret-i meşrû'ada iltizâz olunmanın ve misk ve 'itr envâ'ından kokulu şey kullanmanın cevâz ve ibâhatı anlaşılır."¹²¹

[37] Fahr-i Râzî ba'dehû demiştir ki: "Bu âyet-i kerîmenin muktezâsı insanın her tecemmülâtı kısm-ı helâlden olmak ve her nev' beğenilüb iyi görülen şey şer'an helâl bulunmak lâzım geleceğidir. İmdî bu âyet-i kerîme kâffe-i menâfi'in ya'nî menfa'at kısmından olan her husûsun halliyyetini muktezâdir ki bu da her kânûnda mer'î ve mu'teber bulunan bir esâstır. Çünkü vukû' bulan hâdisede bâ-cihet-i menfa'at müte'ayyin olur yâhûd râcih bulunur veyâhûd zarar tarafı müte'ayyin veyâ râcih olur yâhûd nef' u zarar müsâvî olur veyâhûd ikisi de bi'l-külliye mürtefi' bulunur. İhtimâlât-ı mezkûreden kısmeyn-i âhireyn ki nef' u zararın te'âdul ve musâvâtı veyâhûd ikisinin birden 'adem-i tahakkukudur. İşbu iki sûretde maslahatın 'alâ âmâ kâne 'aleyh ibkâsıyla hükm lâzım gelip eğer nef' müte'ayyin ise bu âyet-i kerîmenin muktezâsı üzere onun itlâk ve ibâhası icâb eder. Ve eğer menfa'at tarafı râcih ve zarar cânibi mercûh bulunur ise misl misle mukâbil tutulup mikdâr-ı zâidi nef'-i mahz olarak kalmakla bu sûret yine kısm-ı evvele mültehik olur. Ve eğer zararı râcih olur ise (cihet-i nef' ile ba'de't-tekâbü) mikdâr-ı zâidi zarar-ı mahz olarak kalmakla onun terki mahz-ı menfa'at olur. İmdî bu âyet-i kerîme bu tarîk ile hall u hürmet husûsunca bir takım ahkâma delâlet etmiştir ki hadd u nihâyeti yoktur. [38] Biz vâkı' olan hâdise ve mes'elede nass-ı sarîh bulduğumuz vakt menfa'at husûsunda helâliyyet ve zarar suretinde hurmet ile hükmederiz. Bu tarîk ile hadd u pâyânı olmayan ahkâmın cümlesi dâhil-i nass olmuş olur." Fahr-i Râzî'nin ifâdesi 'alâ vechi'l-ihtisâr burada nihâyet buldu.¹²²

Ma'lûm ola ki âyet-i kerîme-i mezkûrenin tefsîrinde zînetin ta'mîmine dâir olan kavî-i sâni tefâsîre mürâca'at edene hafî olmayacağı vechile ekser-i müfessîrinin re'yleri olup zâhir-i âyet-i kerîme dahi onu muktezâdir. Ve ammâ kavî-i evvel ki Hazret-i İbn Abbâs'dan zînetin setri-i 'avret edecek libâsa tahsisi rivâyetinden ibârettir. Ebussuûd merhûm "Külû veşrebû"¹²³ âyet-i kerîmesi tefsîrinde onun aksi ve hilâfına olarak müşârûn ileyh İbn Abbâs'dan libâsın ruhsat-i ta'mîmini müş'ir bir rivâyet beyân edip demiştir ki: "Külû veşrebû"¹²⁴ emri sizin için hoş ve helâl olan şeylerden yeyin için demektir. Mervîdir ki Benî Âmir halkı haccettikleri eyyâmında ta'âm tenâvül etmeyip sedd-i ramak mikdârı biraz şey

121 Fahrüddin er-Râzî, *a.g.e.*, cilt 14, s. 67.

122 Fahrüddin er-Râzî, *a.g.e.*, cilt 14, s. 67-68.

123 Araf, 7/31.

124 Araf, 7/31.

yerler ve yağlı yemek yemezler idi. [39] Bununla ettikleri hacca ta'zîm murâd ederler idi. Mü'minler dahi onları görüp o yolda ta'zîme heves eylemeleriyle "Ve lâ tûsrifü"¹²⁵ nazmı nâzil oldu ki helâli harâm kılarak yâhûd harâma ta'addî eyleyerek veyâhûd ifrât üzere ta'âm ve hırs ve az ederek isrâf eylemeyin demektir. İbn Abbâs'dan mervîdir ki: "Müsriflik ve mütekebbirlik hasletleri sana isâbet etmedikçe istediğin ta'âmı ye ve dilediğin libâsı giy." buyurmuştur. Ve Ali bin Hüseyin bin Vâkıd dahi: "Cenâb-ı Hak 'ilm-i tıbbî bir nısf-ı âyette cem' eylemiştir." deyip işbu "Külû veşrebû ve lâ tûsrifü."¹²⁶ âyetini tilâvet etmiştir." Ebussuûd'un sözü burada nihâyet buldu.¹²⁷ İbn Abbâs hazretlerinin bu rivâyetinin rivâyet-i muharrere-i sâbıkalarına muhâlefeti şu cihettendir ki müşârün ileyhın (ve'lbes mâ şî'te) ya'nî dilediğini giy ta'bîri (libâs ma'nâsına olan) zîneti yalnız setr-i 'avret edecek libâsa değil ma'nâ-yı umûma haml buyurduklarını müş'irdir. Bu hâlde i'timâd ancak cumhûr-ı müfessirînin zâhib oldukları vechile ta'mîm-i zînetten ibâret olan kavî-i sâniyedir.

Kavî-i sâniyi şu dahi te'yîd eder ki setr-i 'avret edecek siyâb herkes için lâ-büd olan umûr-ı zarûriyyedendir. Böyle olduğu sûrette âyet-i kerimede tahrîmi inkârın ya'nî ibâdullah için min tarafillâh âmâde olan zîneti kim harâm kılmıştır buyurulmasının bir vechi olmaz. Zîrâ setr-i 'avret olunacak siyâb mazınne-i hurmet değildir ki hatta tahrîmi inkâr olunsun. Belki mazınne-i hurmet ancak sâtir-i sev'et (avret mahalli) olan mikdârdan fazla [40] bulunan zînettir. Onun hurmetini inkâr müvecceh olur. Benim hatırıma gelen budur. Bu beyâna sâir tasaddî edeni görmemiştir. Hakikat-i hâli Hak Teâlâ hazretleri a'lemidir.

Zümre-i ehlullâhtan ehl-i servet olanların biri kutbül-ârifin Ubeydullah el-Ahrâr kuddise sırruhû hazretleridir. Zîrâ müşârün ileyh servet ve ğınânın derece-i müntehâsında olup akçe ve akârdan servet-i azîme ashâbından pek çoğunun nâil ve hâiz olamadıkları emvâle mâlik idi. Kendilerinin sâye-i servet ve sehâvetlerinde erbâb-ı ihtiyâçtan olmak üzere sınıf-ı halktan pek çok kimseler ta'yîn ederler idi. Hayrât ve hasenâta dâir çok eserleri vardır. Ehl-i servet olan evliyâ-i kirâmdan biri dahi ârif-i billâh Yunus bin Ubeyd el-Bağdâdî kuddise sırruhu'l-âlî hazretleridir ki onların da serveti derece-i ğâyede idi. Rivâyet olunduğuna göre gavs-ı a'zam ve azîz-i muhterem es-Seyyid Abdülkâdir-i Geylânî kuddise sırruhu's-sâmî hazretleri elbisenin en kıymet ve saltanatlısını giyerler idi. Sahâbe-i güzîn ve selef-i sâlihîn ve evliyâ-i vâsılîn ve 'ulemâ-i 'âmilîn zikr u ta'dâdları hâric-i

125 Araf, 7/31.

126 Araf, 7/31.

127 Ebu's-Suûd Muhammed b. İmâd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, cilt 3, Beyrut, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabîyyi, ts., s. 324.

'uhde-i aklâm olan daha sâir zevât-ı fihâm gibi. Beyân olunan mikdârda ehl-i 'akl ve basîret için [41] kifâyet vardır. İnsanı savb-ı savâba tevfiik eden Cenâb-ı Hak'tır. Halâikın ric'at ve ilticââtı onun bârigâhınadır. Ve sallallahü teâlâ aleyhi ve sellem alâ seyyidinâ Muhammed ve alâ cemî'i'l-âl ve'l-ashâb. Terceme 'alâ hâze'l-minvâl bi-tevfikı rabbihi'l-müte'âl. El-'abdü'l-müznibü'l-fakîr ilâ 'âlâi mevlâhü'l-ganiyyi Muhammed Zihni. Fî 27 Safer sene 1293

Sonuç

İbrahim Fasîh Efendi, 19. yüzyılda yaşamış Nakşibendiyye tarikatına mensup Osmanlı sûfi âlimlerinden biridir. *Şifâü'l-milel* 'an dâi'l-kesel isimli risâlesinde o, Müslüman milletlerin iktisâdî açıdan geri kalma sebebini tembellik hastalığı olarak teşhis etmiştir. O'na göre bu hastalıktan kurtulmanın çaresi dünya-ahiret dengesine riayet ederek kazanmak ve çalışmaktır.

İbrahim Fasîh Efendi halkın çoğunluğuna sirâyet eden tembellik hastalığının sebebini çalışıp kazanmayı hor görüp fakirliği tercih etmek olarak tespit etmiştir. Bu bozuk düşünce Cebriyye inanişinden kaynaklanmaktadır. Cebriyye'ye göre fiillerin hiçbirinde kulun yapıp etmesinin rolü yoktur, insan ne kadar çalışsa da bir şey elde edemez. Azıcık çalışmayla ele geçen şeyle yetinmek yeterlidir, kulun irâde ve ihtiyarı yoktur, kul fiillerinde mecburiyet üzeredir, bu sebeple ilerisi için çalışıp çabalaması gerekmez. Cebriyye'nin bu inanişini reddeden İbrahim Fasîh Efendi, doğru olan inancın Ehl-i sünnet'e ait olduğunu söyler. Ehl-i sünnet'e göre kulda irâde ve kesb vardır. Rızkı veren ise Allah'tır. Kul dünya ve ahiret için çalışıp çaba göstermekle mükelleftir.

İbrahim Fasîh Efendi, çalışmanın ve zenginleşmenin önemi üzerine kaleme aldığı bu risâlede tembellik hastalığından kurtulmanın çaresini açıklarken tahsil-i servet, kesb ve sa'y (çalışma) terimlerinin önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Bu terimleri âyet ve hadîsler ışığında Ehl-i sünnet âlim ve sûfilerinin görüşleri doğrultusunda açıklamıştır.

İbrahim Fasîh'e göre Müslümanlar İslâm'ın ortaya koyduğu bakış açısıyla çalışıp servet elde etme ve bu zenginliği yine İslâm'ın ortaya koyduğu tatbikata göre sarfetmeleri durumunda birçok menfaat elde edeceklerdir. Servet ve zenginliğin kişisel menfaatleri olduğu gibi, kazanılan para ve malın hayır işlerine harcanması dolayısıyla toplum açısından da birçok faydaları vardır. Bununla birlikte zenginlik Müslüman milletlerin güç ve kudret sahibi olmasını da sağlayacaktır.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A. MKT. NZD. 465/52.

BOA. MVL. 431/52.

BOA. A. MKT. MHM. 456/84.

BOA. A. MKT. MHM. 458/30.

B. Diğer Kaynaklar

Ahmed ibn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed ibn Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.

Arslan, Ahmet Turan, “Mehmed Zihni Efendi'nin İcâzetnâmesi ve Hocası Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, no. 21, 2023.

_____, *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi: Hayatı Şahsiyeti Eserleri*, İstanbul, İfav Yayınları, 1999.

Âlûsî, Mahmûd Şükrî, *el-Miskü'l-ezfer fi neşri mezâye'l-karneyni's-sânî 'aşer ve's-sâlis 'aşer*, thk. Abdullah el-Cübûrî, Beyrut, Dârü'l-Arabiyyeti'l-mevsûât, 1427/2008.

Atasoy, Osman, “Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri (1864-1931)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, Mayıs 2020.

Aydınlı, Abdullah, “Ebû Zer el-Gıfârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 10, İstanbul, TDV Yayınları, 1994.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Lugatı*; <https://lugatim.com/s/MEVLEV%C4%B0YET> (Erişim Tarihi: 16.12.2024).

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. El-Hüseyn b. Alî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Muhtâr Ahmed en-Nedvî, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.

Beyzâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk - Mahmud Ahmed el-Atraş, Beyrut, Dârü'r-Reşîd, 1421/2000.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. el-Muğireti'l-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrut, Dârü't-Te'sîl, 1433/2012.

Bulut, Ali, "Haydarî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt EK-1, Ankara, TDV Yayınları, 2020.

Dîneverî, Ebu Bekr Ahmed b. Mervan b. Muhammed, *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-'ilm*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1423/2002.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Kahire, Dâru'l-Fikr, 1416/1996.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. el-Atiyye, *Kütü'l-kulûb fi mu'âmeleti'l-mahbûb*, thk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Rıdvânî, Kahire, Mektebetü Dâru't-Türâs, 1422/2001.

Ebu's-Suûd Muhammed b. İmâd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, ts.

_____, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata, Riyad, Mektebetü'r-Riyâdi'l Hadîse, ts.

Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, 1. bs., Beyrut, Dâru'l-Minhâc, 1432/2011.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1427/2006.

Haydarî, İbrahim Fasîh el-Bağdâdî, *Şifâü'l-milel 'an dâi'l-kesel*, çev. Mehmed Zihni Efendi, Ahmet Turan Arslan Özel Kütüphanesi.

Hizmetli, Sabri, "Kemaleddin ibn Hümmam es-Sivasî'nin Kitâbu'l-Müsâyere'si ve İslâm Düşünce Tarihindeki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi*, cilt 29, no. 3, Temmuz Ağustos-Eylül 1993.

Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982.

Hüseynî, Zeynelabidin "İbrahim b. Haydar'ın Abdurrahman Câmî Yorumu: er-Risâletü'l-Kudsiyyetü't-Tâhire bi-şerhi'd-Dürreti'l-fâhire", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler, XVIII. Yüzyıl)*, ed. Ahmet Hamdi Furat - Nilüfer Kalkan Yorulmaz - Osman Sacid Arı, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2018.

İrâkî, Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-İhyâi mine'l-ahbâr*, thk. Muhammed Eşref b. Abdi'l-Maksûd, Riyad, Mektebetü Taberiyye, 1415/1995.

İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyân el-Kureşî, *İslâhu'l-mâl*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Müessesetü'l-Kitâbi's-Sakâfiyye, 1414/1993.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, Beyrut, Dârü't-Te'sîl, 1435/2014.

İbnü'l-Hümâm, Kemal b. El-Hümâm el-Hanefî, *el-Müsâyere fi 'ilmi'l-keîâm ve'l-'akâidi't-tevhîdiyyeti'l-münciyye fi'l-âhire*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 1. bs., Mısır, Matba'atü'l-Mahmûdiyye, ts.

Kahya, Mustafa, "Tasavvufun Teşekkül Döneminde Sûfiler ve Ticari Hayat", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2023.

Kavak, Abdulcebar, "Safevîlerin Şiîleştirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 46, 2018.

Kılıç, Hulusi, "Mehmed Zihni Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003.

Kuşeyrî, Abdülkerim *Kuşeyrî Risâlesi (Sûfilerin İnanç ve Ahlâkları)*, çev. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yayınları, 2009.

Müslim, Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Beyrut, Dârü't-Te'sîl, 1435/2014.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *es-Sünen*, Beyrut, Dârü't-Te'sîl, 1433/2012.

Özen, Şükrü, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtîhu'l-ğayb*, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1401/1981.

Şehristânî, Ebu Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehnâ - Ali Hasan Faur, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 2008.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî, 2. bs., Kahire, Mektebetü İbn Teymiyye, 1404/1983.

_____, *Mu'cemü'l-evsat*, thk. Tarık b. İvadillah b. Muhammed-Abdü'l-Muhsin b. İbrahim el-Hüseyinî, Kahire, Dârü'l-Haremeyn, 1416/1995.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Muhammed İlyas el-

Hemme-Nağrî - El-Ah Abdullah Lacfûrî, Gucerât, Hindistan, İdâretü's-Siddîk, 1439/2018.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, Beyrut, Dârü't-Te'sîl, 1427/2016.

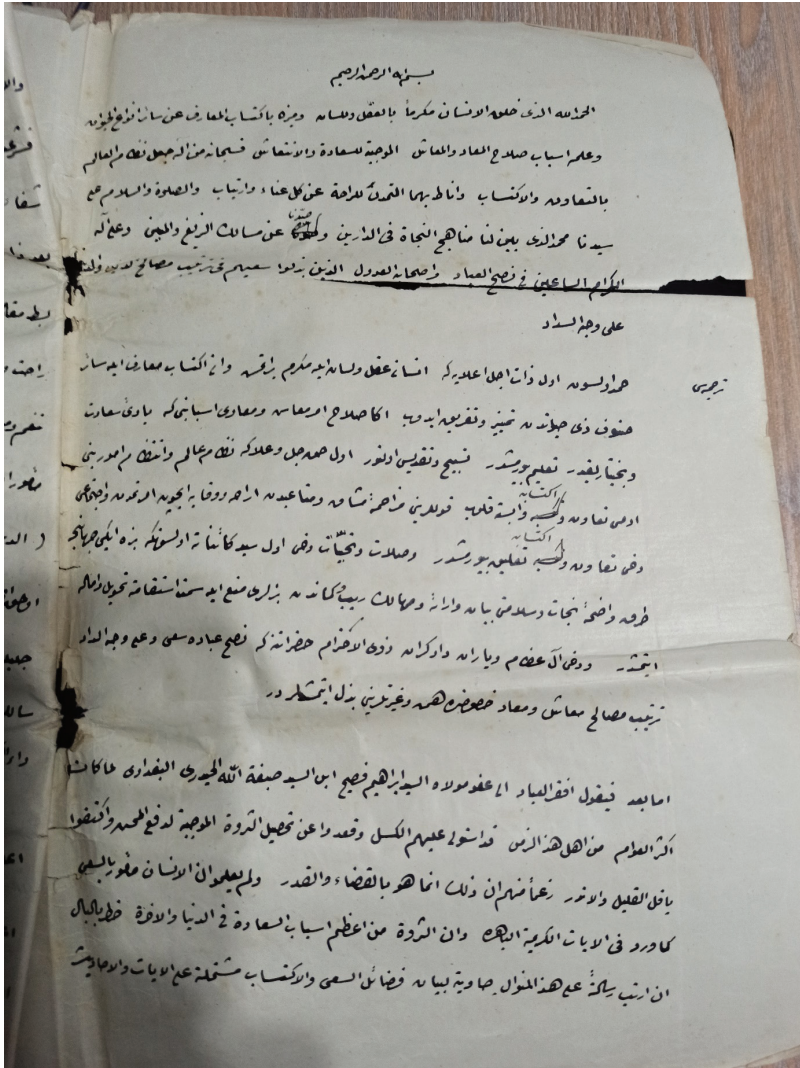
Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, İstanbul, Damla Yayınevi, 1985.

Yıldırım, Ahmet, "Dîvân-ı Hikmet'te Yer Alan Hadîslerin Kaynakları ve Değerlendirilmesi", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt 52, no. 4, Ekim-Kasım-Aralık 2016.

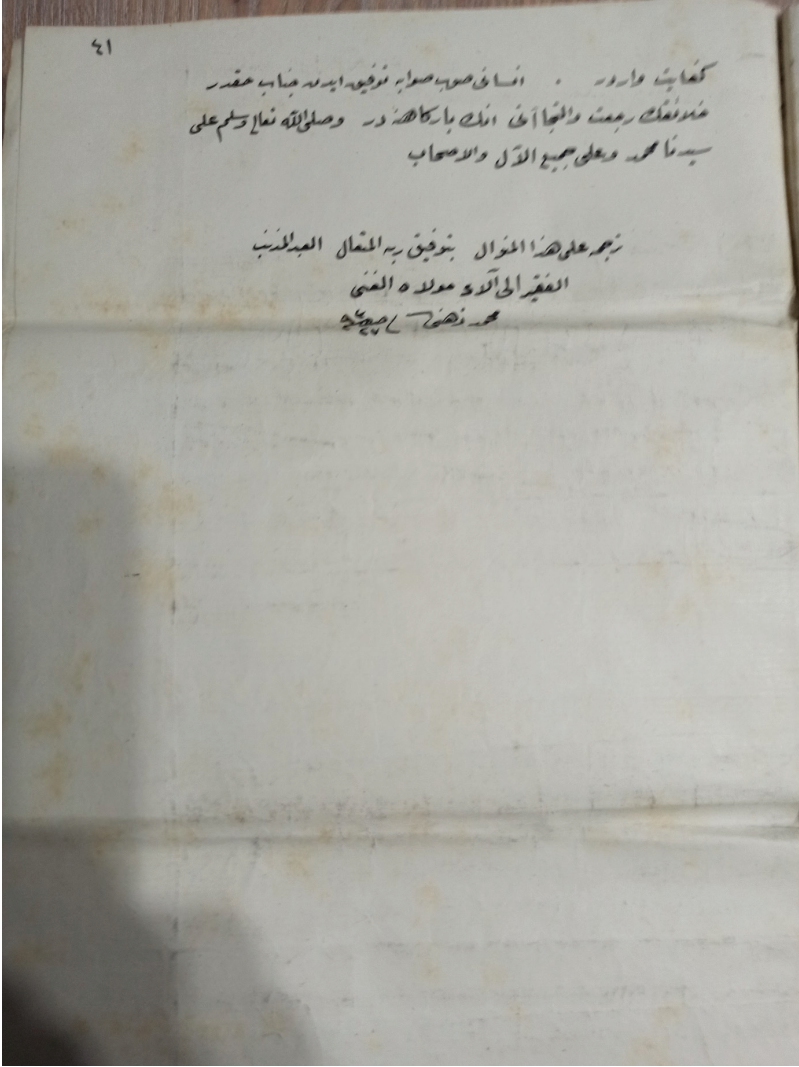
Yılmaz, Muhammet, "Necmüddîn el-Kübrâ'ya Sorulan Hadîsler ve Cevapları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 2014.

Zemaşşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*, 3. bs., Beyrut, Dârül-Ma'rife, 1430-2009.

Ek-1. Şifâü'l-milel 'an dâi'l-kesel'in ilk sayfası

Ek-2. *Şifâü'l-milel* 'an dâi'l-kesel'in son sayfası

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmacıların her birisinin mevcut araştırmaya katkısı %50 oranındadır.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

